А. А. ХӘЛӘФОВ

АЗӘРБАЈҸАНДА КИТАБХАНА ИШИНИН ТАРИХИНДӘН

АДУ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1960

02(С 73
Х — 50

АЗӘРБАЈҸАН ССР НАЗИРЛӘР СОВЕТИНИН АЛИ вә ОРТА ИХТИСАС ТӘҺСИЛИ КОМИТӘСИ

КИРОВ адына АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ

А. А. ХӘЛӘФОВ

АЗӘРБАЈҸАНДА КИТАБХАНА ИШИНИН ТАРИХИНДӘН (1870—1920)

(дәрс вәсаити)

М. С. Орд... ад.
Нахчыван ...
КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ НӘШРИЈЈАТЫ

Бакы — 1960

БИР НЕЧӘ СӨЗ

«Азәрбајҹанда китабхана ишинин тарихиндән (1870—1920)» адлы охуҹулара тәгдим олунан бу әсәр Азәрбајҹанда ингилабдан әввәлки китабхана тарихинә даир јазылмыш илк вәсаитдир. Һалбуки, С. М. Киров адына Азәрбајҹан Дөвләт Университетинин китабханачылыг шө'бәсинин әјани вә гијаби бөлмәси тәләбәләринин, Н. К. Крупскаја адына Бакы китабханачылыг техникумунун тәләбәләринин вә үмумијјәтлә китабханачыларын белә бир вәсаитә бөјүк еһтијаҹлары вардыр. Мүәллифин бу вәсаити јазмагда мәгсәди гисмән дә олса, бу еһтијаҹы өдәмәк олмушдур. Белә бир әсәрин јазылмасынын мәдәнијјәт тарихимизин тәдгиг едилиб өјрәнилмәси үчүн дә әһәмијјәти ола биләр.

Әсәрин кириш һиссәсиндә гәдим дүнја китабханалары вә Русијада китабхана иши һаггында гыса мә'лумат, һәм дә гәдим дөврдән башлајараг XIX әсрин 70-ҹи илләринә гәдәр Азәрбајҹанда китабхана ишинин тарихинә даир гыса иҹмал верилмишдир.

Бу иҹмал тәртиб едиләркән «Азәрбајҹан тарихи» (I ҹилд) вә «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» (I ҹилд) китабларындан вә Азәрбајҹан тарихинә, Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинә аид бир чох башга китаблардан истифадә едилмишдир.

Әсәрдә 1870-ҹи илдән башлајараг 1920-ҹи илә гәдәр Азәрбајҹанда китабхана ишинин тарихи ишыгландырылмаға чалышылмышдыр. Бу мөвзу мүәллиф тәрәфиндән

илк дәфә гәләмә алындығындан илк мәнбәләр әсасында јазылмышдыр. Бу әсәри көстәрилән дөврә аид мүкәммәл китабхана тарихи һесаб етмәк олмаз, бу, олса-олса кәләчәкдә республикамызда мүкәммәл китабхана тарихи јаратмаг үчүн атылан илк аддымлардан бири һесаб едилә биләр.

Әсәр Азәрбајчанда китабхана ишинин тарихинә даир илк вәсаит олдуғундан, шүбһәсиз ки, нөгсансыз дејилдир. Мүәллиф әсәрин нөгсанларыны көстәрәчәк вә фајдалы мәсләһәтләр верәчәк бүтүн јолдашлара габагчадан өз миннәтдарлығыны билдирир.

***

Дүнја мәдәнијјәти хәзинәсинә бөјүк инчиләр бәхш едән Азәрбајчан халгынын әсрләр боју инкишаф едиб кәлән гәдим вә зәнкин мәдәнијјәти вардыр.

Бу мәдәнијјәт халгымызын әсрләр боју јаратмыш олдуғу бүтүн мадди вә мә'нәви сәрвәтләринин мәчмусундан ибарәтдир. Мадди мәдәнијјәт чәмијјәтин мадди истеһсалындан, техникадан, мадди не'мәтләр истеһсалына хидмәт едән бүтүн васитәләрдән, тарихи абидәләрдән, асариәтигәләрдән, музејләрдән вә саирдән; мә'нәви мәдәнијјәт исә чәмијјәтин мүәјјән инкишаф пилләсиндә, мүәјјән тарихи шәраитдә мејдана кәлиб инкишаф едән халг маарифиндән, елми ишләрдән, фәлсәфәдән, әхлагдан, әдәбијјат вә инчәсәнәтдән ибарәтдир. Чәмијјәтин бүтүн бу мә'нәви сәрвәтләринин топланыб сахланмасында, нәсилдән-нәслә чатдырылмасында китабханаларын бөјүк ролу вардыр.

Китабханалар чәмијјәтин гәдим дөврләриндә мөвчуд олмушдур. Гәдим заманларда китабларын топланыб сахландығы јерә китабхана ады вермишләр. Китабхана сөзүнүн һәрфи мә'насы китаб сахланылан јер демәкдир. Чәмијјәтин инкишафы илә әлагәдар олараг китабханалар да инкишаф етмиш, тәкмилләшдирилмиш, өз вәзифә вә мәзмунуну дәјишмишдир. Бизим сосиализм чәмијјәтимиздә китабхана, китаб сахланылан јердән китабларын кениш сурәтдә истифадәсини тәшкил едән јерә, китаблары тәблиғ вә төвсијә едән мәнтәгәјә чеврилмишдир.

Башга мәдәни халгларда олдуғу кими Азәрбајчан-

да да китабханалар мәдәнијјәтин инкишафында вә јајылмасында мүһүм рол ојнамышлар. Китабханалар халгымызын мә'нәви јазылы мәдәнијјәтини өзүндә мәркәзләшдирән, халгымыза мә'нәви гида верән вә онун үзүнә маариф күнәши ачан бөјүк мәдәнијјәт хәзинәси олмушдур.

Халгымызын ән бөјүк алимләринин мүтәфәккирләринин, даһи јазычы вә шаирләринин, рәссамларынын, көркәмли хадимләринин әсәрләри китабханалара топланыб сахланылыр.

Мәһз буна көрә дә өлкәмиздә китабхана тарихинин тәдгиг едилиб өјрәнилмәси халгымызын үмуми тарихинин, хүсусилә мәдәнијјәт тарихимизин өјрәнилмәсинин ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. Чәмијјәтин мәдәни инкишафында хүсуси рол ојнајан китабханаларын тарихи халгымызын тарихи илә һәмишә әлагәдар олмуш, онун јазылы ирсини, мәдәни наилијјәтләрини вә елми кәшфләрини әкс етдирмишдир. Она көрә дә өлкәмиздә китабхана тарихинин дүзкүн тәдгиг едилиб өјрәнилмәси тарих елмимиз үчүн хүсуси әһәмијјәтә малик олан мәсәләләрдән биридир.

Чәмијјәт тарихинин, хүсусилә мәдәнијјәт тарихинин тәркиб һиссәләриндән бири олан китабхана тарихини дөврүн тарихи илә, ичтимаи вә сијаси мүнасибәтләрин тарихи, идејалар мүбаризәси тарихи илә, беләликлә дә, һәмин китабханалары јаратмыш олан чәмијјәтин тарихи илә әлагәдар сурәтдә өјрәнилмәлидир.

В. И. Ленин јазыр: «Марксизмин бүтүн руһу, онун бүтүн системи тәләб едир ки, һәр бир мүддәа кәрәк јалныз (а) тарихдән; (β) јалныз башгалары илә әлагәдар олараг; (γ) јалныз тарихин конкрет тәчрүбәси илә әлагәдар олараг тәһлил едилсин»[1].

Китабхана тарихинин өјрәнилмәсинә дә бу нөгтеји-нәзәрдән јанашмаг лазымдыр.

Китабханаларын әһәмијјәти онларда топланыб сахланылан китабларын әһәмијјәти илә мүәјјән едилир. Дүнјада мөвчуд олан ән бөјүк елми кәшфләр, ихтиралар, идејалар, фәлсәфи системләр, нәзәријјәләр китаб васитәсилә бизә кәлиб чатмышдыр. Китабларын мүгәддәраты халгларын, дөвләтләрин, синифләрин, идејаларын мүгәддәраты илә бағлы олмушдур. Китаблар да синифли чәмијјәтдә бу вә ја дикәр синфин мәнафејини мүдафиә етмиш, мүһарибәләрдә, ингилабларда иштирак етмишләр. Мәһз буна көрәдир ки, бә'зән китаблар өз мүәллифләри илә бәрабәр мәһв олмаг јандырылмаг һөкмүнә мәһкум олмушлар. Мүхтәлиф мәзмунлу, идејалы китаблары өз фондларында топлајан китабханалар мүхтәлиф дөврләрдә, мүхтәлиф синифләрә хидмәт етдикләриндән һәмишә синфи вә партијалы олмушлар.

В. И. Ленин јазыр: «Нәшријјатлар вә анбарлар, мағазалар вә гираәтханалар, китабханалар вә мүхтәлиф китаб тичарәти-бүтүн бунлар партијалы олмалы»дыр[1].

Мәһз буна көрә дә китабхана тарихи партијалыдыр, о бүтүн мәсәләләри марксизм-ленинизм нөгтеји-нәзәриндән өјрәнир, китабханаларын вә китабханашүнаслыға даир идеја вә көрүшләрин синфи маһијјәтини ачыб көстәрир.

Китабхана тарихини өјрәнмәк үчүн һәр бир милли мәдәнијјәтдә ики мәдәнијјәт олмасы һаггында Ленин тә'лиминин бөјүк әһәмијјәти вардыр. В. И. Ленин јазыр: «**һ ә р б и р** милли мәдәнијјәтдә, инкишаф етмәмиш олса да, демократик вә сосиалист мәдәнијјәт **ү н с ү р л ә р и** вардыр, чүнки **һ ә р б и р** милләтдә зәһмәткеш вә истисмар олунан күтлә вардыр вә онун һәјат шәраити лабүд сурәтдә демократик вә сосиалист мәфкурә доғурур. Лакин һәр бир милләтдә һабелә буржуа (чох заман исә һәтта гаракүрһчү вә клерикал) мәдәнијјәти вардыр—һәм дә бу јалныз «үнсүрләр» шәклиндә дејил, **һ а к и м** мәдәнијјәт шәклиндәдир»[2].

Чәмијјәтдә китабханаларын ролундан данышаркән онун һәм демократик, һәм дә мүртәче маһијјәтини ачыб көстәрмәк лазымдыр. Китабханалар синифли чәмијјәтдә һаким синфин мәнафејинә хидмәт етмәклә јанашы мүтәрәгги идејалы китабларын јајылмасында да јахындан иштирак етмишләр.

Китабханалар чәмијјәтин гәдим дөврләриндән мејдана кәлмәјә башламышдыр. Һәлә гулдарлыг гурулу-

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри. 35-чи чилд, сәһ. 232.

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 33.
[2] В. И. Ленин. Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 8.

шунда Јунаныстанда вә Ромада зәнкин китабханалар олмушдур.

Гәдим китабханалар һаггында мә'лумат олдугча аздыр. Бүтүн дүнјада илк дәфә олараг Мисирдә әл јазмалары топланмаға башламыш, орада тәхминән 3500 ил бундан әввәл папирус әл јазмаларындан ибарәт китабсахлајычы тәшкил едилмишдир. Һәлә јени ерадан әввәл VII әсрдә Кујунчик вилајәтинин гәдим пајтахты Нејнева шәһәриндә Ассурилар шаһы Ашшурбанипалын кил лөвһәләрдән ибарәт китабханасы олмушдур. Бу китабханада 20.000 кил лөвһәдән ибарәт китаб сахланылырды.

Буна бахмајараг китабханаларын јаранмасы тарихи даһа сонралардан, јә'ни Јунаныстанда китабханаларын јаранмасы дөврүндән башлајыр. Чүнки Јунаныстанда китабхана иши даһа кениш јајылмыш, бөјүк сарај китабханалары вә шәхси китабханалар јаранмышды. Јунаныстанда биринчи үмуми китабхана јени ерадан әввәл VI әсрдә тәшкил едилмишдир. Бу китабхана һаггында олдугча аз мә'лумат вардыр.

Гәдим дүнјанын ән көркәмли китабханасы вә гәдим Јунаныстанын елми мәркәзи һесаб едилән Искәндәријјә китабханасы јени ерадан әввәл III әсрдә тәшкил едилмишдир. Бу китабхана ики шө'бәдән ибарәт иди. Һәр ики шө'бәдә 650.000-дән артыг әл јазмасы сахланылырды. Китабхана үчүн гәдим дүнјанын һәр тәрәфиндән китаблар топланыр, башга өлкәләрдән кәтирилмиш әл јазмалары китабхананын ишчиләри тәрәфиндән јунан дилинә тәрчүмә едилирди.

Гәдим дүнјанын ән мәшһур китабханаларындан бири дә Кичик Асијанын Пергама шәһәриндә јени ерадан әввәл II әсрдә Пергама Чары II Евмен тәрәфиндән тәшкил едилмишдир. Бу китабхана чохлу пергамент китаблара малик олмасы илә бүтүн дүнјада фәргләнир.

Јунан мәдәнијјәти тәдричән дүшкүнләшдикдән вә Јунаныстан ромалылар тәрәфиндән ишғал едилдикдән сонра Ромада мәдәнијјәтин инкишафы сүр'әтләнмәјә башламышды. Бу мәдәни инкишаф өзүнү китабханаларын тәшкилиндә дә көстәрир. Јени ерадан 39 ил әввәл Ромада илк үмуми китабхана тәшкил едилди. Рома һөкмдарлары китабханалар тәшкил едилмәси ишинә

хүсуси диггәт јетирдикләриндән китабхана иши кетдикчә кенишләнирди. Артыг ерамызын III әсриндә Ромада 28 үмуми китабхана вар иди.

Русијада илк китабханалар XI әсрдән тәшкил едилмәјә башланмышдыр. Гәдим Рус дөвләтинин јаранмасы вә Русијада христијанлығын гәбулу мәдәнијјәтин инкишафына имкан јаратды. Русијада јазы иши кенишләнди, славјан дилиндә китаблар јазылмаға башланды. Ејни заманда Византијадан Русијаја јунан дилиндә китаблар кәтирилиб үзү көчүрүлүр, славјан дилинә тәрчүмә едилирди. Бүтүн бунлар өлкәдә китабын кениш јајылмасы үчүн имкан јаратды.

Илк рус китабханасы 1037-чи илдә Јарослав Мудры тәрәфиндән Кијев Софија килсәсинин јанында тәшкил едилмишди. Бу китабхана тәкчә мәркәзи килсә китабсахлајычысы дејил, һәм дә дөвләт китабханасы һесаб олунурду. Китабхана өз дөврүнүн ән зәнкин китабханаларындан бири һесаб едилирди;ораја мүхтәлиф дилләрдә олан гијмәтли китаблар топланмышды.

Бундан сонра Русијада китабханалар әсасән монастрларын јанында тәшкил едилиб кенишләнирди. Монастр китабханалары илә јанашы кнјазлар, килсә хадимләри вә варлы шәхсләр дә китабханалар тәшкил едирди.

XIV—XV әсрләрдә Москванын јүксәлмәси вә Мәркәзләшмиш Рус дөвләтинин јаранмасы, өлкәдә мәдәнијјәтин инкишафына көмәк етди. Мәдәнијјәтин инкишафы илә әлагәдар олараг јени китабханалар јаранып, өлкәдә китабхана иши кенишләнирди. Дөвләт хадимләри китабханалар јарадылмасына хүсуси диггәт јетирир, шәхси китабханалар тәшкил едирдиләр.

Чар IV Иван бөјүк китабхана тәшкил етмишдир ки, бу китабханада зәнкин рус әлјазма китаблары вә харичи дилләрдә јазылмыш гијмәтли китаблар топланмышды. XVI әсрдә Русијада китаб чапынын башланмасы китабхана ишинин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрди. Даһа сонра өлкәдә китаб чапынын кенишләнмәси дини китабларла јанашы дүнјәви китабларын нәшри, јени китабханалар тәшкил етмәк вә мөвчуд китабханалары јени әдәбијјатла тәкмилләшдирмәк ишини асанлашдырырды.

XVIII əsrin əvvəllərində I Pjotr tərəfindən həjata keçirilən islahatlar Rusijanın igtisadi, sijasi və mədəni inkişafı ilə janaşı olaraq kitabxana işinin genişlənməsinə də şərait jaratdı. Keçmiş gapalı kitabxanalarının jerini jeni vətəndaş kitablarına malik olan içtiman kitabxanalar tutmaga başladı, dini müəssisələrin kitabxanaları ilə bərabər məktəb kitabxanaları, ümumi açıg kitabxanalar və elmi kitabxanalar mejdana gəldi.

XVIII əsrdə Rusijada kitabxana işinin inkişaf etdirilməsində və demokratikləşdirilməsində gabagcıl rus mədənijjət xadimləri, alim, jazıçı və tarixçilərindən Kiprijanovların, V. N. Tatişevin, M. V. Lomonosovun, N. İ. Novikovun və b. müsbət rolu olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərindən başlajarag Rusijada kitabxana işi daha geniş masştabda inkişaf etməjə başlamış, jerlərdə ümumi açıg kitabxanalar jaradılmışdır. 1814-çü ildə Peterburg ümumi kitabxanasının açılması Rusija kitabxana işi tarixində əlamətdar hadisələrdən biri oldu. Ölkədə gimnazijaların və məktəblərin janında kitabxanaların təşkili işi daha da genişləndi. XIX əsrdə kitaba düzgün münasibətin tərbijə edilməsinə və kitabxana işinin genişlənməsinə ingilabçı demokratlar: —V. G. Belinski, A. İ. Gertsen, N. G. Çernışevski və N. A. Dobroljubov müsbət tə'sir göstərdilər.

Getdikcə kitabxanalar cəmijjətin içtiman və mədəni həjatına daha geniş tə'sir göstərir, gubernijalarda, əjalətlərdə kitabxanalar təşkil edilir, kitabxana işi genişlənirdi.

1862-ci ildə Moskvada Rumjansev muzeji kitabxanasının təşkil edilməsi Moskvanın mədəni həjatında mühüm hadisə idi.

1870-çi illərdən başlajarag Rusijada ingilabi mübarizənin genişlənməsi ilə əlagədar olarag təşkil edilən fəhlə ittifaglarının və dərnəklərinin janında ingilabi marksist ədəbijjata malik olan gizli ingilabi kitabxanalar mejdana gəldi. Gizli ingilabi kitabxanalar birinci burjua demokratik ingilabı ərəfəsində və ondan sonra daha da genişləndi.

Oktjabr ingilabına gədər Rusijada kitabxana işi burjuazija sinfinin mənafejinə tabe edilmişdi. Çar hökuməti kitabxanalardan burjua ideolokijasını jajmag üçün istifadə edirdi.

Kitabxanalar əsasən imtijazlı şəxslərə və onların ailələrinə xidmət edirdilər. Çar hökuməti geniş zəhmətkeş kütlələrinin kitabxanalardan istifadə etmələri üçün şərait jaradılmasının gajgısına galmırdı, əksinə hər cür jolla bu işə mane olmaga çalışırdı. Kitabxana işi çar senzurasının ciddi nəzarəti altında idi. Senzuranın icazə vermədiji kitabların kitabxanada saxlanması gadagan idi.

Çar hökuməti zəhmətkeşlərin maarifləpməsindən gorxduğundan şüurlu olarag, xalgı cəhalət və avamlıg içərisində saxlamaga çalışır, xalgı maarifləndirə bilərək bütün müəssisələrin, o cümlədən kitabxana işinin inkişafına mane olurdu.

***

Azərbajcanda kitabxana tarixi tədgig edilib öjrənilmədijindən ilk kitabxanaların nə vaxt təşkil edilməsi və kitabxana tarixinin nə vaxtdan başlaması haggında konkret mə'lumat verməк hələlik çətindir. Ancag Azərbajcanın görkəmli alimlərinin, jazıçılarının əsərlərində və Azərbajcan tarixinə, Azərbajcan ədəbijjatı tarixinə dair jazılmış bir çox başga əsərlərdə kitab və kitabxanalar haggında bə'zi gijmətli mə'lumatlara rast gəlmək olur. Belə mə'lumatlar gələcəkdə kitabxana tarixini tədgig edib öjrənmək üçün çox böjük əhəmijjətə malikdir.

Başga mədəni ölkələrdə olduğu kimi Azərbajcanda da kitabın tarixi gədim dövrlərdən başlajır. Azərbajcan xalgının jaratmış olduğu kitablar öz səhifələrində xalgımızın tarixi inkişafı boju jaratdıgı gözəl bədii əsərləri, elmi kəşfləri, nəzərijjələri, idejaları, fəlsəfi fikirləri mühafizə etmişlər. Biz kitabları vərəgələdikcə böjük iftixar hissilə xalgımızın tarixi, mədənijjəti və ədəbijjatı ilə tanış oluruг. Azərbajcan xalgı bəşərijjətin inkişafında ən mühüm vasitələrdən biri olan kitabı həmişə sevmiş—onu gorujub saxlamışdır. Hər bir jazı-

лы вәрәги мүгәддәс билмәк ону горујуб сахламаг халгымызда көзәл бир ән'әнә олмушдур.

Һәлә јени ерадан әввәл VII әсрдә гәдим Азәрбајчан дөвләти олан Мидијанын зәнкин мәдәнијјәти варды. Мидија атәшпәрәстлик дининин ән гәдим мәркәзи вә вәтәни олмушдур. Тарихчиләр Зәрдүшту атәшпәрәстлик дининин баниси кими көстәрирләр. «Зәрдүшт» дининин еһкамлары о дөврдә Мидијада јазылмыш мүгәддәс китаб олан «Авеста»да шәрһ едилмишдир. «Авеста» гәдим Мидија әдәбијјатынын ән көркәмли нүмунәси, фәлсәфи, тарихи, һәм дә әдәби-бәдии дәјәрә малик олан әсәридир. Әсәрин мүәллифинин Зәрдүшт олдуғу гејд едилир. Рәвајәтә көрә бу китаб 12.000 инәк дәриси үзәриндә јазылмышдыр. Бә'зи мәнбәләрдә исә әсил «Авеста»нын 21 китаб 815 фәсилдән ибарәт олдуғу көстәрилир.

Өз дөврүнә көрә бөјүк мәдәнијјәтә малик олан, кечмиш мәдәни дөвләтләрлә әлагә сахлајан, «Авеста» кими бир китабын мөвчуд олдуғу Мидијада китабханаларын олмасыны еһтимал етмәк олар.

Азәрбајчан халгынын кечмиш мәдәни инкишафыны көстәрән фактлардан бири дә һәлә V әсрин әввәлләриндә албан әлифбасынын мөвчуд олмасыдыр. О дөврдә бу әлифба илә бир сыра китаблар нәшр едилмиш, әјан вә руһани ушагларынын тәһсил алмасы үчүн мәктәбләр ачылмышдыр.

Албан јазысынын јарадылмасы бөјүк мәдәни тарихи әһәмијјәтә малик иди.

Албан мәдәнијјәти орижинал бир мәдәнијјәт кими инкишаф едир, албан дилиндә орижинал әсәрләр јазылыр, өлкәнин тарихини јазмаға тәшәббүс көстәрилирди. Китабларын үзү көчүрүлүр, мәктәбләр јанында китаблар топланырды.

VII әсрин орталарында әрәбләр Азәрбајчана сохулмуш вә јерли әһалијә ислам динини күчлә гәбул етдирмәјә башламышлар. Әрәбләр халгын узун әсрләрдән бәри јаратмыш олдуғу мәдәнијјәт абидәләрини, о чүмләдән «Авеста» әлифбасыны вә Азәрбајчан китабәләрини мәһв едирдиләр.

Әрәбләр өлкәдә ислам динини кениш сурәтдә јајмаг мәгсәди илә мәсчидләр тәшкил едир вә бурада ислам дининин әсасларыны өјрәдирдиләр. Әрәбләр Багдаддан

дини китаблар кәтирир, онларын үзүнү көчүртдүрүр вә мәсчидләрә көндәрирдиләр. Беләликлә дә, мәсчидләрин јанында јаваш-јаваш кичик китабханалар мејдана кәлмәјә башлајырды.

XII әср Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихиндә көркәмли јер тутур. Бу әсрдә Азәрбајчан, бүтүн дүнја әдәбијјаты хәзинәсинә көзәл инчиләр бәхш етмиш Мәһсәтини, Хаганини, Низамини вә б. көркәмли шаирләри јетишдирмишдир. XII әсрдә Азәрбајчан мәдәнијјәти нисбәтән сабитләшмәјә башлајыр; һөкмдарларын сарајларында шаирләр мәчлиси тәшкил едилмиш, мәктәбләр ачылмыш, китабларын үзү көчүрүлмүш, мәчлисләрдә китаблар охунуб мүзакирә едилмиш, елми вә фәлсәфи фикир инкишаф етдирилмәјә башламышдыр.

Азәрбајчан шәһәрләриндә мәсчидләр јанында мәдрәсәләр вар иди ки, белә мәдрәсәләрдә китаблар топланыр, үзү көчүрүлүр, кичик мәктәб китабханалары јарадылырды. Бу дөврдә китаба олан тәләбатын артмасы китабларын чохалмасыны, китабханалар јаранмасыны тәләб едирди.

XII әсрдә тарихи әсәрләрлә јанашы өз дөврү һаггында мүкәммәл мә'лумат верән бәдии әсәрләрдә дә Азәрбајчанда мөвчуд олан китабханалар һаггында мә'лумата раст кәлирик. XII әсрдә јазыб-јаратмыш олан көркәмли шаиримиз Әфзәләддин Хаганинин әсәрләриндә о дөврдә бөјүк бир китабхананын олмасы һаггында гијмәтли мә'лумат вардыр.

Хагани јазыр:

Көрдү ки, бәләдәм һәр нишанәјә,
Апарды бир бөјүк китабханәјә,
Көрдүкдә олмушам доғрудан һејран,
Охутду әввәлчә «Хәләгәл инсан»,—
...О мәнә шәрһ етди һәр бир мәфһуму,
Мән ондан өјрәндим елми-нүчуму.
...Сонра дөрд китаба салдыгда нәзәр,
Дөрд халгдан о верди әтрафлы хәбәр,
О дөрд сүтун олду данылмаз сәнәд,
Гур'аны онлара ејләди мәснәд»[1].

Бу парчадан мә'лум олур ки, XII әсрдә Хаганинин истифадә етдији бөјүк бир китабхана вар имиш. Бу ки-

---

1 Хагани Ширвани. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1956, сәһ. 36

табханада дини китабларла јанашы бир сыра елми китаблар да сахланылырмыш. Бу факт о дөврдә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин кениш сурәтдә инкишаф етдијини көстәрән амилләрдән биридир.

XIII әсрдә Азәрбајчанда елмләрин инкишафы саһәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр әлдә едилмиш, бир сыра көркәмли алимләр јетишмиш, елми мүәссисәләр тәшкил едилмишди. Көркәмли алим Мәһәммәд Нәсрәддин Туси (1201—1274) тәрәфиндән 1259-чу илдә Марага рәсәдханасынын ачылмасы Азәрбајчан халгынын һәјатында бөјүк бир һадисә иди.

Бу рәсәдхананын нәздиндә зәнкин китабхана олмушдур. Китабханадакы китабларын чоху рәсәдхана алимләри тәрәфиндән јазылмыш елми әсәрләрдән ибарәт иди.

Мараглы чәһәт бурасыдыр ки, о дөврдә рәсәдхананын алимләри тәрәфиндән јазылмыш әсәрләрин бир чоху јунан дилинә тәрчүмә едилмишди. Рәсәдханада тәртиб едилмиш көркәмли елми трактатлар, астраномија чәдвәлләри, улдузлу көјүн хәритәси вә с. елми әсәрләр китабханаја дахил едилмишди. Белә елми тәдгигат әсәрләринин вә чәдвәлләрин китабханаја дахил едилмәси китабхананын елми дәјәрини бир даһа артырырды.

Рәсәдхананын китабханасында Бағдад вә Шамдан кәтирилмиш вә башга дилләрдән тәрчүмә едилмиш 40.000 нүсхә елми китаб вар иди. Рәсәдхананын китабхана вә башга аваданлығынын гијмәти 20.000 динара бәрабәр иди ки, бу да онун өз дөврү үчүн чох бөјүк мүәссисә олдуғуну көстәрир.

XIV әсрин әввәлләриндә Тәбриз шәһәринин јахынлығында «Дәр-аш-шәфа» («Шәфа еви») адлы кичик бир шәһәр јарадылмышды. Бурада елми идарәләр, рәсәдхана вә тәбиәтшүнаслығы, фәлсәфәни, тарихи, тәбабәти, астрономијаны өјрәнән али мәктәб тәшкил едилмишди. Бу мәктәбдә Шәргин мүхтәлиф өлкәләриндән кәлмиш 6—7 мин тәләбә тәһсил алырды. Мәктәбин нәздиндә бөјүк бир китабхана тәшкил едилмишди. Китабхана Иран, Һиндистан, Мисир, Чин, Јунаныстан вә башга өлкәләрдән кәтирилмиш гијмәтли әлјазма китаблары һесабына зәнкинләширди. Китабханада тәбиәтшүнаслыға, фәлсәфәјә, тарихә, илаһијјата, тәбабәтә, астрономијаја, мәнтигә вә с. елмләрә аид чох гијмәтли китаблар топланмышды. Китабхананын фондунда 60.000 гәдәр китаб вар иди ки, бу да о дөврә көрә чох зәнкин китабханалардан бири һесаб едилирди.

Шаһ Исмајыл Хәтаинин һөкмранлығы дөврүндә Азәрбајчанда китаб вә китабханачылыг иши хејли кенишләнмишди. Бу дөврдә Азәрбајчан ваһид дөвләтдә мәркәзләшмиш, Азәрбајчан дили дөвләт дили е'лан едилмиш, бүтүн дөвләт идарәләриндә ишләр Азәрбајчан дилиндә апарылмыш вә Азәрбајчан дилиндә бәдии вә елми әсәрләр јазылмаға башламышды. Шаһ Исмајыл Хәтаи өзү шаир олдуғундан сарај әтрафында шаирләр мәчлиси вар иди. О, өзү дә Азәрбајчан дилиндә јазыб јарадырды. Шаһ Исмајыл Хәтаи харичи дилләрдән китаблар тәрчүмә едилмәсинә, китабларын үзүнүн көчүрүлүб чохалмасына хүсуси диггәт јетирирди. Онун сарајында олан зәнкин китабханаја ән јахшы отаглар ајрылмышды.

Профессор Һәмид Араслы өзүнүн «XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабында көстәрир ки, «Һәлә XVI әсрин илк күнләриндән сијаси һакимијјәтә башлајан Шаһ Исмајыл Хәтаи (1502—1524) гәдим Аггојунлу сарајынын бүтүн мәдәни ирсинә саһиб олуб, Тәбриздә өз сарајында вә Әрдәбилдә Шејх Сәфи мәгбәрәсиндә бөјүк китабханалар тәшкил етмәјә мүвәффәг олмушду». (сәһ. 83).

Сәфәвиләрин һакимијјәти дөврүндә бир сыра мәктәб вә мәдрәсәләр ачылмыш, Азәрбајчанда елм-астрономија, тарихшүнаслыг, фәлсәфә вә с. инкишаф етдирилмишди. XIV әсрин әввәлләриндә бөјүк елми китабханаја вә астрономик чиһазлара малик олан Марага рәсәдханасы бәрпа едилмишдир. Рәсәдхананын бәрпа едилмәсинә мәшһур мүнәччим вә ријазијјатчы Гијасәддин Ширази јахындан көмәк етмишдир.

Шаһ Исмајыл Хәтаидән сонра кәлән Сәфәви һөкмдарларындан Шаһ Тәһмасибин, Шаһ Аббасын вә с. дөврүндә дә сарајда бөјүк китабхана олмушдур. Шаһ Аббас дөврүндә көркәмли тәзкирәчиләриндән бири олан бөјүк алим Садыг бәј Әфшар сарај китабханасынын рәиси олмушдур.

Бу дөврдә зәһмәткеш күтләләр јохсул вә савадсыз

идиләр. Мигдарча чох аз олан китаблар баһа олдугларындан зәһмәткешләр белә китаблары әлдә едә билмирдиләр. Әлдә етдикләрини исә охумагдан мәрһум идиләр. Нәтичәдә китаблар «әл чатмаз» зинјәт васитәләри һесаб едилирди. Мөвчуд китабханаларын әксәријјәти имтијазлы шәхсләрә хидмәт едирдиләр.

XVI әсрдән башлајараг китаб үзү көчүртдүрмәк, шәхси китабханалар јаратмаг бир дәб һалыны алмышды. Дөвләт адамлары вә ајры-ајры шәхсијјәтләр көркәмли хәттатлар тәрәфиндән мәшһур јазычыларын, шаирләрин әсәрләринин үзү көчүрүлмүш нүсхәләрини топламага чалышырдылар.

Орта әсрләрдә сарај вә ајры-ајры шәхсләрин китабханаларындан башга мәсчидләрин јанында да китабханалар вар иди. Китаб үзү көчүртмәк вә ону мәгбәрәләрә, мәсчидләрә вәгф етмәк саваб иш һесаб едилдијиндән мәгбәрә вә мәсчидләрин јанында зәнкин китабханалар јаранмышды. Мәсчид китабханаларында олан әсәрләрин чоху дини китаблар иди. XVI—XVII әсрләрдә мәсчидләрдә китаб үзү көчүртмәк иши даһа кениш ја јылмышды. Кечмиш дөврләрин бир сыра гијмәтли ә јазмалары мәсчид китабханалары васитәсилә зәманә мизә кәлиб чатмышдыр. Мәсчидләр дини мүәссисә ол дуғуна көрә һеч кәс онлара тохунмамыш вә орада сах ланылан китаблар мүгәддәс һесаб едилдикләриндә һеч кәс тәрәфиндән мәһв едилмәмишдир. Мәсчид ки табханалары гапалы китабханалар олдуғундан онлар дан әсасән руһаниләр вә руһани мәктәбләриндә охуја тәләбәләр истифадә едирдиләр.

XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчанда чап машын олмадығындан китаб үзү көчүрмәк, китабы чилидләмә ону көзәл орнаментләрлә бәзәмәк дөврүн гијмәтли с нәтләриндән бири кими јүксәлмәкдә иди. О дөврдә көр кәмли хәттатлар, нәггашлар вә сәһһаһлар јетишмишд Китабчылығын белә инкишаф етмәси о дөврдә китаб олан бөјүк тәләбатла әлагәдар иди. Хүсуси китаб ү көчүрән хәттатлардан башга мәктәб вә мәдрәсәләри јанында тәһсил алан тәләбәләр дә китабларын үзү көчүрмәклә мәшғул олдугларындан китаблар артыр мәктәб вә мәдрәсәләрин јанында китабханалар јар нырды. Белә китабханалар чох зәнкин олмасалар д

онларын фондунда дини китаблардан башга бәдии, тарихи, елми китаблара да раст кәлмәк оларды.

XVIII әсрин әввәлләриндән Азәрбајчан Русијаја илһаг едиләнәдәк дәфәләрлә Түркијә вә Иран гәсбкарларынын Азәрбајчана һүчуму заманы китаб вә китабханалара даһа чох зијан дәјмиш бир чох гијмәтли китаблар јандырылмышдыр.

Шимали Азәрбајчанын Русијаја илһаг едилмәси Азәрбајчан халгынын һәјатында чох бөјүк мүсбәт рол ојнады. Азәрбајчан гәти олараг јаделли ишғалчыларын арамсыз басгынларындан хилас едилди. Өлкәнин тәсәррүфатына вә мәдәнијјәтинә бөјүк зәрәр вуран вә онун нормал инкишафына манe олан дахили феодал һөкмранлығына сон гојулду. Азәрбајчан Русијанын үмуми инкишаф просесинә дахил олду. Бу иш Азәрбајчанын үмуми инкишафына бөјүк тәкан верди.

Шимали Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәси Азәрбајчан халгыны бөјүк рус халгы илә јахынлашдырды ки, бу да габагчыл рус јазычыларынын вә мүтәфәккирләринин тә'сири алтында Азәрбајчанда габагчыл ичтимаи фикирли әдәбијјат вә инчәсәнәтин инкишафына сәбәб олду.

Азәрбајчанда XIX әсрин II јарысындан башлајараг мәктәбләр ачылмаға башланмышды. Белә мәктәбләрдә башга милләтләрлә јанашы олараг азәрбајчанлы ушаглар да тәһсил алырды. Русијада нәшр едилмиш бир чох габагчыл идејалы китаблар Азәрбајчана кәтирилир, тәрчүмә едилир вә кет-кедә китабханалар тәшкил едилмәјә башлајырды.

Азәрбајчанда ичтимаи китабханаларла јанашы олараг шәхси китабханалар да тәшкил едилмәјә башланмышды. Көркәмли јазычыларымыздан вә әдәбијјатшүнасларымыздан А. Бакыхановун, М. Ф. Ахундовун, Ф. Б. Көчәрлинин, М. Ә. Сабирин, А. Сәһһәтин вә с. зәнкин шәхси китабханалары вар иди.

Чәмијјәтдә китабханаларын ролу вә әһәмијјәти һаггында сәсләр учалмаға башламышды. Белә мүтәрәгги сәсләрә «Әкинчи» (1873) вә «Кәшкул» (1883) гәзетләринин сәһифәләриндә раст кәлмәк олурду.

М. С. Ордубади ад. Нахчыван Республ. КИТАБХАНАСЫ

* * *

XIX әсрин 70-чи илләриндән башлајараг Бакыда нефт сәнајеси сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлады. Бакыда капитализмин инкишафы илә әлагәдар олараг пролетар синфи тәшәккүл тапыр онун сыралары дурмадан артырды. Пролетариатын тәшәккүлү, онун сыраларынын сајча чохалмасы, Азәрбајчанын бүтүн игтисади сијаси вә мәдәни һәјатына тә'сир көстәрирди.

1870-чи илләрдән башлајараг, Бакыда мөвчуд олан бир сыра чәмијјәтләр габагчыл фикирли зијалыларын тә'сири алтында мәдәни мүәссисәләрин тәшкилинә көмәк етмәјә башламышдылар. Белә мәдәни мүәссисәләрин тәшкилинә 1870-чи илләрдән Бакыда нефт сәнајесинин сүр'әтлә инкишафы илә әлагәдар олараг кениш сурәтдә тәшәккүл тапмаға башлајан пролетар синфи дә тә'сир көстәрирди.

Габагчыл фикирли кәнчләр дәрнәкләр тәшкил едир, китаблар охујуб мүзакирә едирдиләр. Белә дәрнәкләрдән биринә рәһбәрлик едән көркәмли ермәни јазычысы Александр Ширванзадә (Мовсесјан) вә башгалары бир китабхана тәшкил етмәк фикринә дүшүрләр. Бу фикир бүтүн дәрнәк үзвләри-кәнчләр тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланыр. Онлар өзләриндә олан китаблары топлајыб бир китабхана-гираәтхана ачмаг гәрарына кәлирләр. Кәнчләр узун мүддәт көтүр-гој етдикдән сонра көмәк үчүн «Ермәни инсансевәнләр чәмијјәтинә» мүрачиәт едиб китабхана-гираәтхана ачмаг үчүн бир отаг истәјирләр. Бу тәклиф чәмијјәтин үзвләри арасында узун-узады мүзакирә едилдикдән сонра китабхана ачылмасына көмәк етмәк гәрара алыныр. Чәмијјәт чар һөкуматинә мүрачиәт едиб китабхана ачмаг үчүн ичазә истәјир. Китабхананын ачылмасына ичазә алындыгдан сонра 1870-чи илдә китабхана тәшкил едилир.

Ширванзадә өз хатирәләриндә јазыр: «Мән вә мәним бә'зи јолдашларым о заман охумаға алышмышдыг. Бир күн «Ермәни инсансевәнләр чәмијјәтинә» мүрачиәт едиб она мәхсус олан бинадан бизә бир отаг ајырмасыны хаһиш етмәк гәрарына кәлдик. Биз гәрара кәлмишдик ки, өзүмүздә олан китаблары ораја топлајыб вә мүәјјән гәдәр вәсаит әлдә едиб, тәдричән бир китабхана-гираәтхана тәшкил едәк»[1].

«Ермәни инсансевәнләр чәмијјәти» китабхананы тәшкил етмәк үчүн чәмијјәтин бинасында бир отаг вә китабханаја китаб алмаг үчүн 500 манат пул ајырыр. Китабханачы вәзифәсинә Александр Ширванзадә тә'јин едилир. Китабханачы тә'јин олунмасыны бөјүк шәрәф һесаб едән Александр Ширванзадә јазырды ки: «Мән хошбәхтәм ки, нәһајәт харүгәләр аләминә дүшдүм. Мән өзүмү бурда илә долу анбарда олан тојуг кими һисс едирдим».

Бөјүк һәвәслә ишә башлајан јазычы китабханаја алыначаг китабларын сијаһысыны тәртиб етмәјә башлады. Биринчи 500 маната Москвадан фәлсәфи вә игтисади китаблар алынды. Китабхананын фәалијјәти јаваш-јаваш кенишләнир, онун әтрафында охучулар топланырды. Ширванзадәнин севинчи узун сүрмәди. Кихабхана вә китабханачынын фәалијјәти чар полисинин нәзәр-диггәтини чәлб етдијиндән А. Ширванзадә полис идарәсинә чағрылды. Полис ону ингилабчы тәләбәләрлә әлагә сахламагда тәгсирләндирирди. Бу һадисәдән сонра «Ермәни инсансевәнләр чәмијјәти» А. Ширванзадәјә билдирди ки, бундан сонра онун китабханада ишләмәси чәмијјәти тәһлүкә гаршысында гоја биләр. Мәчбуријјәт гаршысында галмыш А. Ширванзадә китабхананы тәрк етмәли олду.

Ермәни буржуазијасынын мәнафејинә хидмәт едән бу чәмијјәт китабхананы кенишләндирмәк үчүн лазымы вәсаит ајырмыр вә китабханаја зәһмәткшләрин кәлмәсинә шәраит јаратмырды. Мәһз буна көрәдир ки, китабхананын тәшкилиндән 9 ил сонра онун фондунда чәми 500 нүсхә китаб олмушдур.

---

[1] Александр Ширванзаде. Избранные произведения в двух томах, том 2, Москва, 1958, сәһ. 521.

1881-чи илдә китабхананын јанында ичтимаи гираәтхана тәшкил едилди. Гираәтхананын тәшкил едилмәси китабхананын ишини гисмән дә олса чанландырды, онун охучуларынын әввәлки илләрә нисбәтән чохалмасына сәбәб олду. Белә ки, 1900-чу илдә китабханада 13.639 нүсхә китаб вә 1013 нәфәр охучу олмушдур[1]. Китабхананың охучуларынын әксәријјәти гуллугчулар, идарә ишчиләри вә тәләбәләр иди. Фәһлә охучулары, демәк олар ки, јох иди. Бу елә «ермәни инсансевәнләр чәмијјәти» рәһбәрләринин үрәјиндән иди. Бу китабхана өз гаршысында шәһәрин хырда буржуа ермәниләринә, гисмән дә нефт Бакысынын чиновник вә гуллугчуларына хидмәт етмәк вәзифәсини гојмушду.

1901-чи илдән башлајараг китабхананын фәалијјәти кенишләнмәјә башламыш, гираәтханаја кәлән охучуларын сајы артмышдыр. 1902-чи илдә гираәтханаја давамијјәт 40 минә гәдәр олмушдур. Гираәтхананын әксинә олараг китабханада охучуларын сајы азалырды. 1902-чи илдә китабханада 878 охучу вар иди ки, бунун да анчаг 39 нәфәри фәһлә иди[2]. Гираәтханада охучуларын нисбәтән чохалмасына бахмајараг китабхана јенә дә ингилаби мүбаризәдән кәнарда дурурду. Бунун да әсас сәбәби китабхананын кениш зәһмәткеш күтләләринә хидмәт етмәмәси вә ингилаби руһлу фәһлә синфини өз әтрафында топламамасы иди. Өлкәдә ингилабын аловландығы бир дөврдә Бакы кенерал губернатору Кнјаз Голисын һәр чүр мәдәнијјәт очағына халгын көзүнү ачан ингилаби мүәссисә кими бахыр онлары бағламаға бәһанә ахтарырды. Ермәни чәмијјәтинин китабханасы да белә бәһанәләрдән биринин гурбаны олду.

1903-чү илдә китабхананын низамнамәсиндә гираәтхананын олмамасыны бәһанә едәрәк кенерал губернатор китабхананы бағлады вә китабхананын әмлакыны сатмаг һаггында «Ермәни инсансевәнләр чәмијјәтинә» көстәриш верди. Лакин чәмијјәт китабхананын бағланмасына разы олмадығындан китабхананы сахламаг уғрунда мүбаризәјә башлады. Бир нечә дәфә бу һагда кенерал губернатора әризә верилдисә дә, рәдд чаваб алынды.

[1] Руденева Т. А. Имени Владимира Ильча Ленина. Баку, 1959, сәһ. 6.

[2] Отчет о деятельности правления Бакинского Армянского человеколюбового общества за 1902 г., Баку, 1903.

Чәмијјәт өз һүгугларыны мүдафиә етмәк үчүн Русија дахили ишләр назиринә әризә вериб китабхананы ачмаг үчүн ичазә истәди. Кет-кедә өлкәдә аловланмагда олан ингилаби һәрәкатдан горхуја дүшән чар назири 1904-чү илин декабрында «Ермәни инсансевәнләр чәмијјәтинә» китабхананы јенидән ачмаға ичазә верди[1].

Гираәтхананын ачылмасына исә беш илдән сонра ичазә верилди. «Ермәни инсансевәнләр чәмијјәти» бу бәризәдән сонра китабхананын инкишаф етдирилмәсинә диггәти нисбәтән артырды. 1910-чу илдә китабханаја 1700 нүсхә китаб алынмыш вә китабханадакы китабларын сајы 19.092 нүсхәјә чатдырылмышды. Анчаг китабханада охучуларын сајы чох аз, чәми 675 нәфәр иди[2]. Китабханадакы китабларын әксәријјәти рус вә ермәни дилләриндә иди. Чәмијјәт башга дилләрдә китаб алмаг гајғысына галмырды. Ермәни дилиндә дә китаблар чох дејилди, тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, 1911-чи илдә китабханада олан 20.792 нүсхә китаб вә журналдан тәгрибән 15 минә гәдәри рус дилиндә иди. Китабхананын һесабатында ермәни дилиндә китабын азлығы дүзкүн олмајараг ермәни дилиндә китабларын аз нәшр едилмәси илә изаһ едилир.

1911-чи илдән башлајараг китабханадан истифадә етмәк пуллу олду. Буна көрә дә касыб охучулар, хүсусилә фәһләләр вә кичик гуллугчулар китабханадан узаглашдылар.

1911-чи илдә «Каспи» гәзетиндә дәрч едилмиш бир мәгаләдә дејилир: Бу китабхана һаггында јахшы бир шеј демәк олмаз. Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, бу китабханадан анчаг пул верәнләр истифадә едә билдикләриндән онун һамы үчүн ачыг олмасы уједурмадыр. Бир китаб үчүн 3 манат 2 китаб үчүн 5 манат мәбләғиндә алынан һәддән чох киров, һәр китабы бир күн кечикдирмәк үчүн алынан 10 гәпик чәримә вә башга бу кими нөгсанлар китабхананын охучуларынын нефт сәнајечиләри гурултајынын һәр һансы бир китабханасынын охучуларындан аз олмасына сәбәб олмушдур... Ки-

[1] Отчет о деятельности правления Бакинского Армянского человеколюбиваго общества за 1902 г., Баку 1903.

[2] Отчет о деятельности Бакинского Армянского человеколюбивого общества за 1910 г., Баку, 1910, сәһ. 10—13.

табханада лазымы китаблар јохдур. Системсиз тәртиб едилмиш катологлан анчаг ону тәртиб едәнләр истифадә едә билир[1]. Сонралар китабханадан пулла истифадә етмәк гајдасы гираәтханаја да тәтбиг едилди. «Ҹәмијјәт» «ашағы» тәбәгәдән олан охучуларын китабханадан истифадә етмәсини истәмирди. Она көрә дә китабхана күндә 6 саат; 4 саат сәһәр, 2 саатда ахшам ачыг олурду.

Китабханадан азәрбајҹанлы охучуларын истифадә етмәси үчүн һеч бир шәраит јарадылмырды. Китабхананын фондунда Азәрбајҹан дилиндә китаблар јох дәрәҹәсиндә иди.

1894-чү илдә Бакыда көркәмли јазычы, партија вә дөвләт хадими Нәриман Нәриманов илк умуми ачыг Азәрбајҹан китабхана-гираәтханасынын әсасыны гојду. Бу, Азәрбајҹан халгынын мәдәни вә ичтимаи һәјатында көркәмли һадисәләрдән бири иди. 1891-чи илдә Бакыја кәлиб мүәллимлик едән Нәриман Нәриманов халгын зүлм вә әсарәт алтында јашамасыны көрүр вә ону бу зүлмдән хилас етмәк јолуну маарифдә көрүрдү. Нәриманов халгы маарифләндирмәк вә онун көзүнү ачмаг мәгсәди илә 1894-чү илдә китабхана-гираәтхана ачды.

Бу китабхана-гираәтхана Нәримановун вә онун силаһдашларынын мәдәни-маарифчилик фәалијјәти сајәсиндә гыса бир мүддәт ичәрисиндә ингилаби демократик идејаларын тәблиғат мәркәзләриндән биринә чеврилди. Нәриман Нәриманов халгын маарифләнмәси, мәдәни ҹәһәтдән инкишаф етмәси ишиндә китабханаларын тәшкил едилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верирди.

Китабхана-гираәтхана индики К. Маркс адына бағда, артыг учурулмуш олан дөрд мәртәбәли бинанын ашағы мәртәбәсиндә јерләширди. О дөврдә китабхана-гираәтхананы лазымы әдәбијјатла тә'мин етмәк олдугча чәтин иди. Бир тәрәфдән Бакыда гәзет вә китаб нәшријјатынын аз олмасы вә мүтәрәгги гәзет вә китабларын јохлуғу дикәр тәрәфдән дә лазымы мадди васитин олмамасы китабхананын тәкмилләшмәси ишини чәтинләшдирирди.

Китабхананы тәкмилләшдирмәк вә ону лазыми гәзет, журнал вә китабларла тә'мин етмәк үчүн Нәриманов, Әләскәндәр Ҹәфәров вә башгалары чох зәһмәт чәкмәли олдулар. Нәриманов тез бир мүддәт ичәрисиндә Һиндистан, Мисир, Болгарыстан, Түркијә, Иран вә башга өлкәләрин нәшријјатлары вә Русијанын бир чох шәһәрләри илә әлагә јаратмаға мүвәффәг олду. Мәһз буна көрәдир ки, о, китабхана ачылана гәдәр бир чох дилләрдә чохлу гәзет, мәҹмуә, рисалә вә китаблар ала билмишди.

Китабханаја алынан гәзет вә китабларын бир чоху Нәриманов вә башга зијалыларын хаһиши илә милјонер Һаҹы Зејналабдин Тағыјевин һесабына алынырды.

1896-чы илдә ермәни тарихчиси вә јазычысы Вртанес Папазјан Тифлисдә ермәничә чыхан «Мурч» («Чәкич») журналында китабхана-гираәтхана һаггында кениш мә'лумат вермишдир[1]. Бу мә'лумата көрә китабхана-гираәтхана 25—30 адда рус, бир ермәни, бир күрчү, беш түрк гәзети: «Тәрҹүман», «Мәламәт», «Хәзинеји фүнун», «Әхтар», «Маариф» гәзетләрини алырды. Китабхана-гираәтханаја һәм дә Кәлкуттәдә фарсча чыхан либерал «Һәбулмәтин» мәҹмуәси, Софијанын «Еттефаг», Гаһирәнин «Әлнул» гәзетләри кәлирди.

Бундан башга гираәтхана Русијанын бөјүк шәһәрләриндән, һабелә Кәлкүттә, Истамбул, Софија, Гаһирә, Теһран, Тәбриз вә башга шәһәрләрдән дә гәзет вә журналлар алырды. Белә гәзет вә журналларын чоху Нәримановун хаһиши илә Бакыја пулсуз көндәрилирди.

Гираәтханаја кириш һаггы ики гәпик иди. Гираәтханада охучуларын сулларына тез вә вахтында ҹаваб вермәк, фондда мөвҹуд олан китаблары, гәзет вә журналлары онларын нәзәринә чатдырмаг үчүн каталог дүзәлдилмишди. Китабханачы-гираәтханачы вәзифәсиндә Нәримановун ән јахын силаһдашларындан өз ишини севән вә бу ишә јүксәк гијмәт верән Әлискәндәр Ҹәфәров ишләјирди. Гираәтхананын фондунда бир чох дилләрдә гәзет журнал вә китабларын олмасы бүтүн милләтләрдән олан охучуларын гираәтханаја кәлмәсинә имкан јарадырды. Һиндијә гәдәр Бакы шәһәриндә мөвҹуд олан һеч бир китабхана вә гираәтхана белә бир имкана малик дејилди.

Гираәтхананын охучуларынын милли тәркиби мүхтәлиф иди. Мүхтәлиф милләтләрдән олан охучулара хид-

[1] Бах: «Каспи» гәзети, 1911, 9 март, № 54, сәһ. 6—7.

[1] В. Папазјан Гафгаз түркләринин әдәбијјаты һаггында. «Мурч» жур. (*ермәничә*) 1896, № 6, сәһ. 754—757.

мәт едән бу гираәтханаја 1894-чү ил апрелин 8-дән мајын 4-нә гәдәр 710 нәфәр охучу кәлмишдир, бунлардан: 200 нәфәр рус, 25 күрчү, 130 ермәни, 141 мүсафир мүсәлман, 151 азәрбајчанлы, 8 алман, 5 франсыз вә 40 јәһуди иди. Гираәтханаја һәр дилдә 25 гәзет вә журнал кәлирди[1]. Гираәтхана пулсуз олараг һамыја хидмәт етдијиндән охучуларын әксәријјәтини фәһләләр тәшкил едирди. Белә бејнәлмиләл тәркибли охучулара хидмәт едән бу гираәтхана Н. Нәримановун јорулмаз мәдәни маариф фәалијјәти сајәсиндә ингилаби-демократик вә бејнәлмиләлчи идејалары тәблиғ едән бир мәркәзә чеврилмишди.

Бу хејирхаһ вә мүтәрәгги иш һеч дә һамы тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмады. Көһнә фикирли адамлар, руһаниләр вә чар мә'мурлары гираәтхананын әлејһинә чыхыш етмәјә башладылар. Руһаниләр гираәтханаја кетмәји мүсәлманлар үчүн күнаһ һесаб едир, гәзет охујанлары кафир адландырырдылар. Бүтүн чәһаләт дүшкүнләри илә јанашы олараг чар һөкумәти дә бу күтләви мүәссисәјә шүбһә илә јанашыр, онун ишинин кенишләнмәсинә һәр чүр васитәләрлә мане олмаға чалышырды.

Буна көрә дә кениш халг күтләләрини китабхана гираәтханаја чәлб етмәк бөјүк чәтинлик төрәдирди.

Бүтүн бу чәтинликләрә бахмајараг, тәдричән китабхананын әһәмијјәти зәһмәткешләр тәрәфиндән дәрк едилир, охучуларынын сајы мүнтәзәм олараг чохалырды. Мараглы бурасыдыр ки, китабхананы көрмәк истәмәјән руһаниләр белә кет-кедә китабхана-гираәтхана илә марагланыр, китабхана-гирәтханаја ачыг кәлә билмәдикләриндән гәзет вә журналы евләринә кәтирдиб хәлвәти охујурдулар.

Тәкчә буну гејд етмәк кифајәтдир ки, гираәтханаја 1896-чы илин јанвар ајында 642, феврал ајында 572, март ајында 633, апрел ајында 647 нәфәр охучу кәлмишди (Бу да о заман Бакы вә Загафгазија китабханаларынын һеч биринин малик олмадығы бир рәгәм иди), һалбу ки, 1897-чи илдә Бакыдакы А. С. Дорошенко адына китабхананын чәми 276 нәфәр охучусу олмушдур.

Ермәни журналисти В. Папазјан 1896-чы илдә ермәничә чыхан «Мурч» журналында китабхананын бу фәа-

1 «Тәрчүман» гәзети. 1894, № 19, сәһ. 38.

лијјәтиндән бәһс едәркән јазырды: «Бу, ермәни гираәтханаләриндән бәлкә чохунун малик олмадығы бир рәгәмдир. Гираәтханаја кирмәкдән утанараг гәзет вә мәчмуәләри евләринә кәтирдиб охујан моллалары вә сејидләри дә бу рәгәмә әлавә етмәк лазымдыр. Гәзетләрин әлдән әлә нечә кәздијини, охумагдан көһнәләрәк чырылдығыны кәрәк көзлә көрәсән»[1].

Китабхана тәкчә гәзет, журнал, китаб вермәклә кифајәтләнмир, һәм дә кениш күтләви иш апарырды. Китабхананын јанында кәнч әдәбијјат һәвәскарларынын дәрнәји тәшкил едилмиш, әсәрләр охунуб мүзакирә едилирди. Ејни заманда китабхананын јанында кәнч актјорлар дәрнәји тәшкил едилмишдир ки, бу дәрнәјин үзвләри тәләбәләр вә зијалылар иди. Дәрнәк Азәрбајчанын театр мәдәнијјәти тарихиндә хүсуси рол ојнамыш, бир нечә әсәри тамашаја гојмушдур. Бу дәрнәкләрин ишиндә Н. Нәриманов јахындан иштирак едирди. Н. Нәриманов һәлә о дөврдә өзүнүн «Надир шаһ» әсәрини тамашаја гојмага чалышырды. Лакин пјесин тамашаја гојулмасына чар сензору ичазә вермәмишди.

Н. Нәриманов бунун сәбәбини чар сензорундан сорушдугда о чаваб вермишди ки, бурада халг ичәрисиндән чыхмыш олан гәһрәман шаһ һакимијјәтинә гаршы гојулур. Нәриманов бунун тарихи һәгигәт олдуғуну дедикдә сензор «һәр тарихи һәгигәти сәһнәдә көстәрмәк олмаз», дејә чаваб вермишди.

Буна бахмајараг һәвәскарлар дәстәси Н. Нәримановун «Наданлыг», «Шамдан бәј» пјесләрини, Нәҹәф бәј Вәзировун вә јени јазычыларын бир сыра әсәрләрини сәһнәјә гојмаға мүвәффәг олмушдулар.

1895-чи илдә «Тәрчүман» гәзетиндә һәмин илин 15 јанварында Тағыјев театрында Нәримановун «Наданлыг» пјесинин тамашаја гојулачағы һаггында мә'лумат дәрч едилмишдир[2].

Бу пјес гираәхананын јанында олан кәнч «актјорлар» дәрнәји тәрәфиндән тамашаја һазырланмышды. Мә'луматда гејд едилир ки, «пјесдә олан гадын ролларыны

1 В. Папазјан Гафгаз түркләринин әдәбијјаты һаггында. «Мурч» жур., *(ермәничә)* 1896, № 6, сәһ. 754—757.
2 «Тәрчүман» гәзети. 1895, № 3, сәһ. 6.

Азәрбајчан дилини азәрбајчанлылардан пис данышмајан
хејирхаһ ермәни гызлары ојнајыр».
хејирхаһ ермәни гызлары ојнајыр». гираәтханаја хәрч-
Тамашадан әлдә едилән вәсаитин гираәтханаја хәрч-
ләнәчәји нәзәрдә тутулмушду.

Јенә гираәтхана үчүн вәсаит топламаг мәгсәдилә
1896-чы илин 23 нојабрында Нәримановун «Дилин бәла-
сы» әсәри сәһнәјә гојулмушдур[1]. Тамашаја чох адам кәл-
дијиндән ајаг үстә дуранлар да вар иди. Тамаша бөјүк
мүвәффәгијјәт газанмыш, тамашадан топланмыш пул
гираәтханаја верилмишди. Сонра Нәриманов гираәтхана-
сына көмәк етмәк мәгсәдилә Бакы кәнчләри 1896-чы
илдә «мүсәлман кечәси» кечирмәји гәрара алмышдыр-
лар. С. Вәјибәјов «Тәрчүман» гәзетиндә дәрч етдирдији
бир мәгаләсиндә јазыр ки, Нәримановун гираәтханасы
тәшкил едиләркән мүсәлманлар (азәрбајчанлылар—
А. Х.) она пул вермәк истәмирдиләр, инди 100 вә 1000
манатларла пул верәнләр вардыр[2].

Китабхана-гираәтхананын бу кениш тәблигатчылыг
фәалијјәти ичтимаијјәтин вә чар һөкумәтинин нәзәр-
диггәтини чәлб етмәјә башлады.

Зәһмәткеш халг күтләләринин көзүнүн ачылмасындан
горхуја дүшән һәр чүр фырылдагчылар, моллалар, сејид-
ләр вә буржуа зијалылары бу көзәл мәдәни-маариф мүәс-
сисәсинә гаршы мүбаризәјә башладылар. Онлар чар
полисинә дејирдиләр ки, куја Нәриманов кәнчләри ба-
шына топлајыб онларын зеһнини корлајыр вә һөкумәт
әлејһинә кениш иш апарыр.

Чох ағыр шәраитдә чәми ики ил фәалијјәт көстәрдик-
дән сонра көзәл мәдәни-маариф мүәссисәси олан китаб-
хана-гираәтхана 1896-чы илдә чар һөкумәти тәрәфиндән
бағланды.

Бу китабхана-гираәтхананын чох аз бир мүддәт фәа-
лијјәт көстәрмәсинә бахмајараг, гираәтхана Азәрбајча-
нын мәдәни инкишафында, зәһмәткешләрин синфи му-
баризә шүурунун артмасында вә бејнәлмиләлчилик ру-
һунда тәрбијә едилмәсиндә чох мүһүм рол ојнамышдыр.
Китабхана-гираәтхананын бағланмасы кениш зәһмәткеш
күтләләрини вә габагчыл фикирли зијалылары чох гәзәб-
ләндирмишди.

1 «Тәрчүман» гәзети, 1896, № 49.
2 Јенә орада.

Бу чәһәтдән «Иршад» гәзетиндә 1906-чы илдә дәрч едилмиш бир мәгалә нәзәр-диггәти даһа чох чәлб едир. Бу мәгаләдә, үмумијјәтлә китабхана вә гираәтханаларын әһәмијјәтиндән данышыларкән 1894-чү илдә Н. Нәриманов тәрәфиндән ачылмыш гираәтхана һаггында дејилир: «Он бир ил бундан әгдәм милләтимиз уғрунда шајани тәһсин тәшәббүсдә булунан әдәбијјат хадими Нәриман бәј Нәриманов Русија истибидадынын гүввәтли бир дөврүндә сәрфи маје едәрәк бир гираәтхана гушадына изин алыб һәр бир тәрәфдә нәшр олунан ислам гәзетләрини топлајыб һәваји бир гираәтхана ачмышды. Лакин милләт бағчасында јени ачылмыш бу гызыл күл милләтимизә ариз олан хәзан васитәсилә тез солухуб бағланмасы гушадына мүгабил оларағ милләт достларынын јаралы үрәјини хәраш етди.

Бу гираәтхананын бағланмасынын сәбәби нә олду. Буна сәбәб бизим чәһаләтимиз, мәдәнијјәтсизлијимиз, даһа доғрусу һүммәтсизлијимиз олду.

Вахты илә маарифимиз үфүгүндә бу күн көрүндү јенә көрүндү. Лакин тез негул олуб 11 ил тамам гүруб етди»[1]. Мәгаләнин ахырында мүәллиф халгы јени тәшкил едилмиш китабханалара көмәк етмәјә чағырыр.

Н. Нәримановун гираәтханасы бағландыгдан сонра тәрәггипәрвәр зијалылар Бакыда јени гираәтхана вә китабхана ачмаг фикринә дүшмүшләр. 1897-чи илин феврал ајында Азәрбајчанлы һәкимләрдән Л. Ахундов, С. Гәнијев вә Мәликов Бакыда ичтимаи китабхана-гираәтхана ачмаг мәгсәдилә Бакы кенерал губернаторуна ичазә алмаг үчүн әризә вермишдиләр[2], лакин мүсбәт чаваб ала билмәдикләриндән китабхана ачмаға мүвәффәг олмамышдылар.

Бакыдан сонра башга гәзаларында да гираәтхана-китабхана ачмаға тәшәббүс едилмишдир. «Тәрчүман» гәзети 1897-чи илдә Шушада азәрбајчанлылар тәрәфиндән бир гираәтхана ачылмасы һаггында мә'лумат дәрч етмишдир[3].

1897-чи илин 26 јанварында франсыз дили мүәллими Әһмәд бәј Ағајевин тәшәббүсү илә Шуша шәһәриндә

1 «Иршад» гәзети, 1906, 14 март, № 76, сәһ. 4.
2 «Тәрчүман» гәзети, 1897, 11 март, № 10.
3 Јенә орада, 17 феврал, № 7.

3 4

китабхана-гираәтхана тәшкил едилди. Китабхананын тәшкилинә мадди ҹәһәтдән Шуша зијалылары көмәк етмишдиләр. Гираәтханаја рус вә шәрг дилләриндә әсәрләр топланмышды.

«Тәрҹүман» гәзетинин јаздығына көрә: «Бу, Гафгазда мүсәлманлар (азәрбајҹанлылар—А. Х.) тәрәфиндән тәшкил едилмиш 3-чү гираәтханадыр. Бакыда, Губада вә Шушада. 4-чү вә 5-ҹиси Кәнҹә вә Нухада ачылачағы көзләнилир»[1].

XIX әсрин 90-чы илләриндән башлајараг капитализмин сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар олараг пролетариат да артыр, инкишаф едир вә пролетариатын чаризмә гаршы синфи мүбаризәси күчләнирди. Фәһләләрин мүбаризәси кетдикчә даһа мүтәшәккил характер алыр, онлар игтисади тәләбләрлә јанашы олараг мәдәни тәләбләр дә ирәли сүрүр, мәктәбләр, мәдәни-маариф мүәссисәләри тәшкил едилмәсини тәләб едирдиләр. Илк дөврләрдә белә мүәссисәләр фәһләләрин тәшәббүсләри илә онларын өз һесабына тәшкил едилирди.

Бакы шәһәриндә тәшкил едилмиш белә мүәссисәләрдән бири 1895-чи илин февралында Гарашәһәрдә ачылан пулсуз халг китабхана-гираәтханасы олмушдур[2]. Бу китабханаја даг мүһәндиси, халгын, мәдәни инкишафына көмәк етмәјә чалышан Алексеј Семенович Дорошенконун хатирәсини әбәдиләшдирмәк мәгсәдилә онун ады верилмишди. Китабхананы тәшкил етмәк үчүн бир кечә кечирилиб, вәсаит топланмышдыр. Јығынчагда А. С. Дорошенконун аилә үзвләридә иштирак етмишди. Бу китабханаја китаб алмаг үчүн һәм дә нефт сәнајечиләринин үзвлүк һаггындан вәсаит ајрылырды.

Китабханаја анҹаг нефт саһибкарларынын мәнафејини мүдафиә едән, чар сензурасы тәрәфиндән бәјәнилмиш китаблары сахламаға иҹазә верилмишди. Нефт сәнајечиләри китабханаја әсасән дини вә техники китабларын топланмасына чалышырдылар. Аз савадлы фәһлә охучулар исә белә китаблары охујуб баша дүшә билмирдиләр. Буна көрә дә китабхана-гираәтхана өз фәалијјәтини о гәдәр дә кенишләндирә билмирди. Китабханада фәһлә синфинин мәнафејинә хидмәт едән онлары марагландыран лазымы китабларын олмамасы үзүндән фәһләләр китабханаја чох аз кәлирдиләр.

1898-чи илә кими китабхана Гарашәһәрдә Нобел гардашларынын ичарәјә көтүрдүјү Мартиросовун заводунда јерләширди. Нобел гардашларынын ичарә вахты гуртардыгдан сонра китабханаја јени бина ахтармаг лазым кәлди. Лакин Гарашәһәрдә китабхананы јерләшдирмәк үчүн елә бир мүнасиб бина тапылмады; јени бина алмаг вә ја тикмәк үчүн исә вәсаит јох иди. Китабхана 1899-чу илин февралында нефт сәнајечиләри гурултајынын вермиш олдуғу јени бинаја көчдү.

Бүтүн бу чәтинликләр китабханаја өз охучуларыны артырмаға имкан вермирди, белә ки, 1900-чү илин јанвар ајында китабхананын ҹәми 304 нәфәр охучусу вар иди. Бунларын да әксәријјәти тәләбәләр вә гуллугчулар иди. Китабхана охучуларынын анҹаг 19,5%-ни фәһләләр тәшкил едирди. Китабханада ушаг охучуларынын артмасы илә әлагәдар олараг китабхана совети китабхананын јанында ушаг шө'бәси тәшкил етди. Ушаг шө'бәсинә анҹаг назирлик тәрәфиндән мәсләһәт көрүлән китабларын алынмасына иҹазә верилмишди.

Китабханада башга дилләрдә китаблар олмадығындан охучуларын 80% рус иди. Јердә галан 20%-ни башга милләтләр тәшкил едирди. Азәрбајҹанлы охучуларын сајы чох аз иди. Китабхананын һесабатында көстәрилир ки, китабханаја рус дилини билмәјән, лакин өз ана дилләриндә китаб охумағы баҹаран охучулар мүраҹиәт етмиш, китабхана белә китабларын олмамасы үзүндән онларын тәләбатыны өдәјә билмәмишдир. Башга дилләрдә китаблары алмаг үчүн маариф назирлијиндән хүсуси иҹазә алмаг лазым иди. Китабхана бу хүсусда халг маариф назирлији департаментинә мүраҹиәт етмишдисә дә, мүсбәт ҹаваб ала билмәмишди. Кениш руслашдырма сијасәти апаран чар һөкумәтинин маариф назири, рус олмајан халглар үчүн китабханалар ачмаға иҹазә верә билмәзди. Һалбу ки, китабхананын һесабатында Гафгаз китабханаларында Азәрбајҹан, ермәни, күрҹү дилләриндә китабларын топланмасынын зәрури олдуғу гејд едилирди.

Китабханаја китаб алмаг үчүн лазымы гәдәр вәсаит бурахылмадығындан онун фонду чох ләнк артырды. Ки-

[1] «Тәрҹүман» гәзети, 1897, 17 феврал, № 7.

[2] Труды Бакинского отделения императорского русского технического общества. Баку, 1900 г., сәһ. 10.

табхана тәшкил едилдикдән беш ил сонра, јә'ни 1900-чү илин јанварын 1-дә онун фондунда 1905 нүсхә китаб вар иди. Бу китабларын мүәјјән һиссәси дә, әввәлчә дедијимиз кими, фәһләләрдән топланмыш пулун һесабына алынмышды.

Китабхана өз фондунда назирлијин ичазә вермәдији китаблары да топлајыб сахлајырды. Белә китаблар үмуми фонддан ајрыча сахланыр, фәһләләрин тәләби илә онлара верилирди. Китабханада рус классикләриндән Л. А. Толстој, Туркенев, А. С. Пушкин, Достојевски, Гогол вә Гончаровун, дүнја классикләриндән Мајн-Рид, Валтер-Скот, Марк Твен, Жүл-Верн вә б. әсәрләри сахланылырды. Сон заманлар фәһләләр арасында көстәрдијимиз јазычыларын әсәрләринә бөјүк тәләб әмәлә кәлмишди.

Дини китаблара тәләб кетдикчә азалырды. 1897-чи илдә охучулара верилән китабларын 7,7%-ни дини китаблар тәшкил едирдисә, 1899-чу илдә бу, 2,6%-ә дүшмүшдүр.

Китабхана Бакынын нефт рајонларында кичик гираәтханалар ачмаг ишинә дә көмәк едирди. Мадди чәһәтдән чох касыб олан китабхана нефт рајонларында кичик гираәтханалар ачмаг үчүн ианә топламаг кечәләри тәшкил едәрәк, мүхтәлиф јолларла вәсаит топлајырды. Белә кечәләрин кечрилмәсиндә китабхана адыны дашыјан даг мүһәндиси А. С. Дорошенконун арвады јахындан көмәк етмишдир. Топланан вәсаит һесабына китабхана 1899-чу илдә Бајылда, 1900-чу илдә Биби-һејбәтдә 1902-чи илдә исә Балаханыла кичик гираәтханалар ачмышды.

Бу барәдә «Каспи» гәзети 1902-чи илдә белә јазырды. «26 декабр 1902-чи илдә даг-мә'дән мүһәндиси А. С. Дорошенко адына пулсуз халг китабхана-гираәтханасына вәсаит топламаг мәгсәдилә кечә кечирилди... Биринчи кечәдә топланмыш вәсаит һесабына Гара шәһәрдә, кәлән ил тәшкил едилмиш кечәдә топланмыш вәсаит һесабына Агшәһәрдә, сонра Бајылда, нәһајәт бу ил о, үч гираәтхананы сахламаг вә Балаханыда кениш гираәтхана ачмаг мәгсәдилә кечә тәшкил едилмишдир»[1].

Бу дөврдә нефт Сәнајеси рајонларында фәһләләрә

[1] «Каспи» гәзети. 1902, 23 декабр, № 278, сәһ. 3.

хидмәт едәчәк һеч бир мәдәни мүәссисә јох иди. 1898-чи ил мә'луматына әсасән Бакынын ән мүһүм нефт рајонларындан бири олан Биби-һејбәтдә нефт буругларында 1236 нәфәр фәһлә[2] ишләмәсинә бахмајараг бурада 1898-чи илдә нефт сәнајечиләри гурултајы тәрәфиндән ачылмыш кичик бир мәктәбдән башга һеч бир мәдәни мүәссисә јох иди. Фәһләләр арасында китаб охумаг ишинә бөјүк мараг әмәлә кәлмишди. Гираәтханалар ачмаг тәләбини, фәһләләр дәфәләрлә нефт саһибкарларынын гаршысында гојмаларына бахмајараг мүәјјән мүсбәт нәтичә әлдә едә билмәмишдиләр.

Биби-һејбәт мәктәбин јанында тәшкил едилмиш китабханадан ушагларла бирликдә јашлы охучулар да истифадә едирди. Шакирдләр мәктәбин китабханасындан өз валидејнләри үчүн дә китаб алырдылар.

1902-чи илдә Балаханыда Бенкендорфун мә'дәниндәки, кичик гираәтханадан башга һеч бир гираәтхана јох иди. А. С. Дорошенко адына китабхана бурада китаб охумаг ишинә олан тәләбаты нәзәрә алараг кичик бир гираәтхана ачмагы лазым билди. А. С. Дорошенко адына китабханаја нефт сәнајечиләри гурултајы мадди чәһәтдән көмәк етдијиндән сонралар бу гираәтханалар Техники чәмијјәтин Бакы шө'бәсиндән нефт сәнајечиләри гурултајына верилмишдир.

Бүтүн бу көстәрдикләримиздән ајдын олур ки, китабхана мөвчуд објектив шәраит үзүндән пролетар синфинин тәләбатына чаваб верә биләчәк, онун мәнафејинә хидмәт едә биләчәк бир мүәссисә ола билмәмишдир.

Бакы нефт сәнајесиндән максимум мәнфәәт әлдә етмәјә чалышан нефт сәнајечиләри фәһләләр үчүн мәдәни-маариф мүәссисәләри тәшкил етмәк сөзүнү белә ешитмәк истәмирдиләр. Лакин кет-кедә пролетар синфинин мүтәшәккилләшмәси, капиталистләри фәһләләрин мәдәни тәләбләрини өдәмәк үчүн чүз'и дә олса, вәсаит бурахмага мәчбур едирди.

XX әсрин әввәлләриндә 226 мин нәфәр әһали јашајан вә Русијанын ән бөјүк сәнаје мәркәзләриндән бири олан Бакы шәһәриндә фәһләләрин вә хырда гуллугчуларын мәдәни тәләбләринә хидмәт едәчәк һеч бир дөвләт

[2] Нефтяное дело. жур. 1900, № 4, сәһ. 198.

мүәссисәси јох иди. 1900-чу илләрдә бу вә ја дикәр чәмијјәт тәрәфиндән тәшкил едилмиш кичик гираәтханалар (1901-чи ил әрәфәсиндә belә гираәтханалар 4 иди) зәһмәткешләрин китаба гаршы дурмадан артан тәләбинә чаваб верә билмирди. Мөвчуд гираәтханалара аз вәсаит бурахылдығы вә онлар лазымы китабларла тәкмилләшдирилмәдијиндән охучулар белә гираәтханалардан истифадә едә билмирдиләр.

Әһалинин әксәријјәтини тәшкил едән (1904-чү илдә Бакы фәһләләринин 44%-ни азәрбајчанлылар тәшкил едирди) азәрбајчанлылар үчүн бир мәдәни-маариф мүәссисәси белә тәшкил едилмәмишди. Чарын маариф назири мөвчуд китабхана вә гираәтханаларда Азәрбајчан дилиндә китабларын сахланмасына ичазә вермирди. Јухарда көстәрдијимиз кими А. С. Дорошенко адына китабхана 1897-чи илдә башга дилләрдә олан китаблары сахламаг үчүн назирликдән ичазә истәмишдисә дә, ичазә верилмәмишди. Азәрбајчанын рајонларында исә вәзијјәт даһа ачыначаглы иди. Әһалинин 99%-ә гәдәри саваадсыз иди. Кәнд јерләриндә мәдәни-маариф мүәссисәләри јох дәрәчәсиндә иди. Азәрбајчан кәндләриндә феодализм гајдалары галмагда давам едирди. О, дөврдә учгарларын мәдәни инкишафына мане олмаға чалышан чар һөкумәти, кениш руслашдырма сијасәти апарыр, учгарларда милли мәдәнијјәтин инкишафына имкан вермирди.

Чар Русијасынын һәр јериндә олдуғу кими Азәрбајчанда да мүстәмләкәчилик, полис истибдады һәр чүр зүлм—мүлкәдар зүлмү, капиталист зүлмү вә милли зүлмлә бирләшәрәк халг күтләләринин дөзүлмәз вәзијјәтә салыр, ичтимаи зиддијјәтләри тәкмилләшдирир, шәһәрдә вә кәнддә синфи зиддијјәтләри вә синфи мүбаризәни сон дәрәчә кәскинләшдирирди[1].

XIX әсрин ахыры XX әсрин әвәлләриндә Русијада сәнајенин вә фәһлә һәрәкатынын дурмадан инкишафы нәтичәсиндә өлкәдә мәдәнијјәтин вә халг маарифинин инкишафы үчүн мүәјјән шәраит јаранмышды. Бу илләрдә мәктәбләр ачылыр, клублар вә китабханалар тәшкил едилирди.

Бу дөврдә өлкәдә китабхана ишинин инкишафына

[1] З. Ибраһимов Сосиалист ингилабы угрунда Азәрбајчан зәһмәткешләринин мүбаризәси. Бакы, 1957, сәһ. 131.

либерал буржуа зијалыларыда көмәк едирдиләр. Истеһсал гүввәләринин инкишаф етдирилмәси, әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасы вә беләликлә, сәнаједә техниканын инкишафы гајғысына галан буржуазија, фәһләләрин үмуми вә техники билијини артырмаг, хүсусилә техники ихтисас мәктәбләри ачмаг вә мәдәни-маариф мүәссисәләри тәшкил етмәк мәчбуријјәтиндә галмышды. Әлбәттә, либерал-буржуазијанын бу мәдәни-маариф фәалијјәти мәһдуд характер дашыјырды. Либерал буржуазија мәдәни-маариф мүәссисәләринин фәалијјәтинә буржуа характери вермәји вә белә мүәссисәләрдән буржуа идеалокијасыны јајмаг, фәһлә синфини ингилаби мүбаризәдән узаглашдырмаг үчүн истифадә етмәјә чалышырды. Ингилаби јүксәлишдән горхуја дүшән буржуа синфи нәһајәт баша дүшмүшдү ки, китаб буржуа идеалокијасынын кениш халг күтләләринә ашыланмасы ишиндә мүһүм рол ојнаја биләр. Лакин буржуазија јүксәлмәкдә олан ингилаби һәрәкатын гаршысыны алмагда ачиз иди. Пролетариатында өз ингилаби идеалокијасы доғуб инкишаф едирди. Бу, ән габагчыл идеја, һәр шејә галиб кәлән марксизм идеалокијасы иди. Марксизм идеалокијасы кетдикчә даһа кениш јајылыр, ингилабчы пролетариат тәрәфиндән мәнимсәниләрәк мадди гүввәјә чеврилирди.

1905-чи ил ингилаби әрәфәсиндә һәм мәркәзи Русијада һәм дә учгарларда, о чүмләдән Азәрбајчанда китабхана иши әһәмијјәтли дәрәчәдә инкишаф етмәјә башлады. Бакыда вә Азәрбајчанын гәзаларында ајры-ајры мәдәни чәмијјәтләр тәрәфиндән јени китабханалар вә гираәтханалар ачылмаға башлады.

Фәһлә синфинин күчлү тәзјиги алтында фабрикантлар вә нефт сәнајечиләри бир сыра сәнаје мүәссисәләринин јанында китабханалар тәшкил едирдиләр. Бу китабханалар фәһләләрин маарифләнмәси ишиндә мүәјјән рол ојнамаларына бахмајараг јенә дә фәһләләрин мәдәни тәләбләрини өдәјә билмирдиләр. Чүнки китабханаларда олан китабларын әксәријјәти дини вә идеоложи чәһәтдән зәрәрли китаблар иди.

Китабхана иши саһәсиндә әлдә едилән мүәјјән ирәлиләјишләрә бахмајараг, биринчи буржуа демократик ингилабы әрәфәсиндә мәркәзи Русијада вә учгарларда китабхана иши јенә әввәлки кими ачыначаглы вәзијјәтдә

иди. Һөкумәт тәрәфиндән јени китабханалар ачмаг үчүн вәсаит бурахылмырды. Јени китабханалар анчаг ајры-ајры чәмијјәтләрин тәшәббүсү вә варлы шәхсләрин ианәләри илә ачылырды. Китабханалар биналарла вә китаб алмаг үчүн вәсаитлә тә'мин олунмурду. Јени китабханалар ачмаг саһәсиндә чар сензурасынын мүртәче гајдалары һәлә дә галмагда давам едирди. Чар сензура низамнамәсинин 175-чи маддәсинә әсасән јени китабханалар ачмаг үчүн мүтләг јерли губернаторлардан ичазә алмаг лазым иди. Губернаторлар өзләринин бу һүгугларындан истифадә едәрәк, мүхтәлиф мүтәрәгги тәшкилатларын вә шәхсләрин китабхана, гираәтхана ачмаг тәшәббүсүнә мүхтәлиф бәһанәләрлә мане олурдулар.

Бундан башга 1884-чү илдә тәртиб едилмиш «мүвәггәти гајдалар» губернаторлара бу вә ја дикәр китабханалары истәдији вахт гејри- мүәјјән мүддәтә бағламаг имканы вермәси, мүтәрәгги руһлу китабханаларын ишләнмәсини олдугча чәтинләшдирирди. Губернаторлар истәдикләри вахт бу вә ја дикәр китабхананын ишини тәфтиш едир вә бағлајырды. Губернаторлар бу гајдалардан хүсусилә Русијада ингилабын јүксәлмәјә башладығы илләрдә кениш сурәтдә истифадә едирдиләр. Фәһләләрин даһа чох истифадә етдикләри вә чар мә'мурларыны шүбһәләндирән китабханалар вахташыры оларағ бағланырды.

Чар сензурасы тәрәфиндән халг китабханаларында сахланыла биләчәк китабларын каталоглары нәшр едилирди. Каталогда олмајан китаблары сахлајан китабханалар дәрһал бағланыр вә онун китаблары полис тәрәфиндән мүсадирә едилирди. Бу каталоглар учгарларын ишинә даһа пис тә'сир көстәрирди. Каталоглара көрә китабханаларда рус олмајан милләтләрин дилиндә китаб сахламаг олмазды. Бу дөврдә Бакыда мөвчуд олан китабханаларда Азәрбајчан дилиндә китабларын олмамасы, азәрбајчанлы фәһләләрин мәдәни-инкишафына мәнфи тә'сир көстәрирди. Белә сијасәт китабхана иши саһәсиндә чар һөкумәтинин милли мүстәмләкә сијасәтинин тәзаһүрү иди.

1890-чы ил «әсаснамәсинә» көрә китабханаларын ишинә: Дахили Ишләр Назирлији, Маариф Назирлији вә Руһани идарәси тәрәфиндән үч тәрәфли нәзарәт го-

јулмушду. Халг китабханалары үзәриндә бу нәзарәти һәјата кечирмәк үчүн руһани идарәси тәрәфиндән хүсуси нәзарәтчи ајрылмышды. Фөвгәл'адә һүгуга малик олан бу нәзарәтчиләр китабханалары тез-тез тәфтиш едир, онларын нормал ишләмәсинә мане олур, китаб алмаг үчүн верилән чүз'и мигдарда вәсаитә дини китабларын алынмасыны тәләб едирдиләр.

Бүтүн бунлара бахмајараг биринчи рус буржуа демократик ингилаби әрәфәсиндә Русијанын ән бөјүк сәнаје мәркәзләриндән бири олан Бакы шәһәриндә вә Азәрбајчанын башга бөјүк шәһәр вә рајонларында мәдәни јүксәлиш һисс едилир вә јени китабханалар ачылырды. Азәрбајчанда һисс едилән мәдәни јүксәлиш кетдикчә артмагда олан ингилаби һәрәкатла әлагәдар иди.

1901-чи илдә Бакы ингилабчы сосиал-демократларынын рәһбәр мәркәзи РСДФП-нин биринчи Бакы комитәсини јаратды. Бакы комитәси әввәлчә ленинчи «Искра» гәзетини харичдән алыб фәһләләр ичәрисиндә јајыр, бөјүк Ленин идејаларыны тәблиғ едирди. 1901-чи илин пајызындан е'тибарән «Искра» гәзети Бакыда кизли «Нина» мәтбәәсиндә јенидән чап едилмәјә башлады. «Искра» гәзетинин Бакыда нәшр едилмәси вә кениш зәһмәткеш күтләләри арасында јајылмасы Азәрбајчанын ичтимаи, сијаси вә мәдәни инкишафына бөјүк тә'сир едирди. «Искранын» сәһифәләриндә халг маарифи саһәсиндә чар һөкумәтинин мүртәче сијасәти кәскин сурәтдә тәнгид едилирди.

«Искра» 1902-чи илдә јазырды ки, легал мәктәбләрә вә китабханалара олдугча аз фәһлә кедир, она көрә ки, һөкумәт фәһләләри чәлб едәчәк бүтүн шејләрин һамысыны орадан чыхармышдыр. Һәм дә «Искра» чар мүтләгәсыны орадан чыхармышдыр. Һәм дә «Искра» чар мүтләгсыны китабханалары вә башга маариф мүәссисәләринин китабханалары вә башга маариф мүәссисәләрини фәһләләри изләмәк үчүн часуслуг мәркәзинә чевирмәк чәһдини ифша едирди[1].

«Искра» зәһмәткешләрә баша салырды ки, чар һөкумәти мәдәнијјәтин вә халг маарифинин ән бөјүк дүшмәнидир. Өлкәдә мәктәбләр ачмаг, клублар, китаб-

[1] Абрамов К. И. Библиотечное дело в Росии в годы первой русской революции. М., 1956, сәһ. 10.

ханалар тәшкил етмәк үчүн чар һөкумәтини девирмәк лазымдыр. «Искра» гәзетинин сәһифәләриндә нәшр едилән бу мәгаләләрин Азәрбајчанда да китабхана ишинин инкишаф етдирилмәсиндә бөјүк ролу олмушдур.

1901-чи илдә Бакыда 15-ә гәдәр сосиал-демократ дәрнәји вар иди. Бу дәрнәкләрдә иш кетдикчә кенишләнир, ингилаби әдәбијјат охунуб мүзакирә едилирди. Сосиал-демократ дәрнәкләринин үзвләри фәһләләр арасында кениш тәблиғат иши апарыр, өз тәблиғатларыны китабла бағлајыр, фәһләләри ингилаби әдәбијјаты охумаға алышдырырдылар.

1902—1903-чү илләрдә РСДФП Бакы комитәсинин рәһбәрлик етдији беш (Балаханы, Биби-һејбәт, Ағшәһәр, Гарашәһәр вә Шәһәр) рајон комитәси вар иди. Рајон комитәләри өз рајонларында олан дәрнәкләрин ишинә рәһбәрлик едир, фәһләләр арасында кениш тәблиғатчылыг иши апарырдылар.

«Рајон партија комитәләри рајон партија групларынын фәалијјәтинә истигамәт верир, тәшвигат-тәблиғат ишини тәшкил едир, фәһлә дәрнәкләринә рәһбәрлик едир, ингилаби әдәбијјат јајыр, һектографла вәрәгәләр бурахыр, кизли рајон китабханалары јарадыр, фәһләләрин јығынчаг вә топланышларыны кечирирдиләр»[1].

Рајон партија комитәләри бүтүн легал мүәссисәләрдән, о чүмләдән китабхана вә гираәтханалардан кениш сурәтдә истифадә етмәјә чалышырдылар.

Бу дөврдә Бакынын өзүндә вә онун нефт рајонларында бир сыра тәшкилат вә чәмијјәтләр китабханалар тәшкил етмишди. Бу тәшкилатлардан бири дә нефт сәнајечиләри советинин гурултајы иди. Нефт сәнајечиләри советинин гурултајы нефт сәнаје буржуазијасынын тәшкилаты иди. Бу гурултај бөјүк фирмаларын нүмајәндәләриндән сечилирди. Нефт сәнајечиләри гурултајынын әсас вәзифәси: фәһлә синфинә гаршы мүтәшәккил мүбаризә апармаг, нефт сәнајечиләри үчүн максимум мәнфәәт әлдә етмәк вә дөвләт гаршысында нефт сәнајечиләринин мәнафејини мүдафиә етмәкдән ибарәт иди.

Бакыда кетдикчә јүксәлмәкдә олан ингилаби һәрә-

[1] Азәрбајчан Коммунист партијасынын тарихи. I һиссә, Бакы, 1958, сәһ. 49.

рузам

кат нефт сәнајечиләрини фәһләләрин мәдәни тәләбләринә хидмәт етмәк үчүн мүәјјән гәдәр вәсаит ајырмаға мәчбур едирди. 1904-чү илдә нефт сәнајечиләри гурултајынын Балаханыда, Гарашәһәрдә, Ағшәһәрдә вә Бајылда—дөрд китабханасы вар иди. Сонралар Сабунчу хәстәханасынын јанында хәстәләр вә хәстәхананын гуллугчуларына хидмәт етмәк үчүн гираәтхана вә һәкимләрә хидмәт етмәк үчүн тибб китабханасы тәшкил едилмишдир.

Бу китабханалардан Балаханы китабханасынын фәалијјәти даһа диггәтәлајиг олмушдур. Балаханы китабханасы 1904-чү илин пајызында Бакыда ингилаби һәрәкатын кетдикчә аловландығы бир дөврдә тәшкил едилмишди[1]. Бу китабханаја узун мүддәт көркәмли ингилабчы, болшевик китабханачы Лилија Николајевна Барахатова рәһбәрлик етмишдир.

Л. Н. Барахатова 1904-чү илдә Бакыја партија ишинә кәләнә гәдәр кениш ингилаби иш апармышдыр. О, 1896-чы илләрдә Путилов заводунда фелдшер ишләјәркән Петербург фәһләләри арасында кениш тәблиғат иши апарырды. 1901-чи илдә Л. Н. Барахатова Петербург «Искра» тәшкилатынын ишинә көрә һәбс едилмиш, јарым илдән сонра азад едилмишдир. 1903-чү илдә Е. Стасова, Р. М. Окиншевич—Шапиро вә б. бирликдә Барахатова РСДФП Петербург комитәсинин тәблиғатчысы олмушдур. 1903-чү илдә јенидән һәбс едилмиш, һәбсханадан азад едилдикдән сонра 1904-чү илин јајында Мајкопа, октјабрында исә Бакыја кәлмишдир[2].

Л. Н. Барахатова Бакыја кәлдикдән сонра Балаханы китабханасында ишә дүзәлмишди.

Балаханы китабханасы о заман «Авропа нефт компанијасынын» 19-чу саһәсиндә чох да бөјүк олмајан ики мәртәбәли бинада јерләшмишди (инди Ленин рајону, ев № 856). Сонралар китабхана бурадан башга бинаја көчүрүлмүшдү.

[1] Балаханы китабханасы һаггында Н. Макејев илк дәфә тәдгигат апармыш вә 1958-чи илдә «Библиотекар» журналынын 6-чы нөмрәсиндә «Библиотекарь большевик» адлы мәгалә нәшр етдирмишдир.

[2] Бах: А. Макејев Библиотекарь—большевик. «Библиотекарь», 1958, № 4, стр. 42.

Китабхананын кичик гираәт салону вә китабсахлајычысы вар иди. Китабханачы вә онун көмәкчиси исә китабхананын јанында кичик бир отагда јашајырдылар. Л. Николајевна китабханада ишә башладыгдан сонра тез бир заманда китабхананын әтрафында кениш охучу күтләләри топланмыш, китабхана фәһләләрин ән чох севдији мүәссисәјә чеврилмишди. Китабханада рус, Азәрбајчан, күрчү вә б. дилләрдә китаблар олдуғундан бүтүн милләтләрдән олан фәһләләр бу китабханадан истифадә едирдиләр.

Л. Н. Барахатованын бөјүк зәһмәти сајәсиндә китабхана өз фондуну кетдикчә кенишләндирирди. Әкәр китабхананын јени тәшкил едиләркән 200 китабы вар идисә, 1908-чи илдә бу китабларын сајы 3.500-ә чатмышды. Китабхананын охучулары 1905-чи илдә 746 олдуғу һалда онларын сајы 1908-чи илдә 1141 нәфәр олмушдур.

1909-чу илдә китабханада 4792 китаб олмушдур ки, бунун 3792-и русча (77,3%), 497-и ерменичә (10,3%), 451-и азәрбајчанча (9,4%:), 140-ы күрчүчә (3%) иди. 1906-чы илдә китабханада 746 нәфәр охучу олмушдур. Бунлардан: рус 547, ермәни 63, јәһуди 59, алман 28, азәрбајчанлы 17, күрчү 13.

Бу рәгәм 1908-чи илдә белә дәјишмишдир. Чәми охучулар 1141 бундан: руслар 742, азәрбајчанлылар 107, ермәниләр 145 нәфәр, јердә галанлары башга милләтләр.

Китаб верлиши:

1906-чы илдә чәми: 16733.

Бундан: русча—16,143.
азәрбајчанча—40
ермәничә—540
күрчүчә—10

1909-чу илдә чәми 19833 бундан: русча—16,072
азәрбајчанча—2130
ермәничә—1488
күрчүчә—43[1].

Јухарыда көстрдијимиз рәгәмләрдән мә'лум олур

1а) Что читают промысловые рабочие. газ. Баку 1911 12 август, № 180.

б) Народные образование. Баку, 1909, стр. 34—40.

ки, китабхананын фондунда Азәрбајчан дилиндә китаб-
ларын аз олмасына бахмајараг, мүнтәзәм олараг азәр-
бајчанлы охучуларын сајы артмыш, азәрбајчанча ки-
табларын дөвријјәси чохалмышдыр. Әкәр 1906-чы илдә
китабханада 17 нәфәр азәрбајчанлы охучу вардыса вә
бу охучулара 40 китаб верилмишдирсә, 1908-чи илдә
охучуларын сајы 107 нәфәрә вә китаб верлиши исә
2130-а чатмышды.

Бу рәгәмләрдән мә'лум олур ки, азәрбајчанлы охучуларын сајы 6 дәфә, китаб верилиши исә 53 дәфәдән чох артмышдыр.

Бу рәгәмләр о дөврдә азәрбајчанлы фәһләләр ара-
сында китаб охумаг ишинә вә маарифә бөјүк мараг әмә-
лә кәлдијини көстәрир. Китабхана әтрафында топланан
охучу фәаллары ичәрисиндә азәрбајчанлы фәһләләр
мүһүм јер тутурдулар. Ингилабчы Азәрбајчанлы фәһ-
ләләр ичәрисиндә рус дилини өјрәнәнләрин вә рус ди-
линдә китаб охујанларын сајы да кетдикчә чохалырды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Балаханы китабханасы
нефт сәнајечиләри гурултајы китабханалары ичәри-
синдә ән чох Азәрбајчан дилиндә китаба вә азәрбајчан-
лы охучуларына малик олан китабхана иди.

Китабхананын о дөврдә ки, фәалијјәти Бакыда алов-
ланмагда олан ингилабла әлагәдар олмуш вә ингилаби
тәблиғат мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. Бу иш-
дә көркәмли болшевик-китабханачы, јорулмаг билмә-
дән Ленин идејаларыны тәблиғ етмәјә чалышан Л. Н.
Барахатованын бөјүк ролу олмушдур. Л. Н. Барахато-
ва Петербургун болшевик тәшкилатлары илә әлагә сах-
лајыр, орадан алдығы ингилаби китабларла китабха-
нанын фондуну тәкминләшдирмишди. Китабхананын
фондунда чар сензурасынын ичазә вермәдији чохлу ин-
гилаби китаблар: М. Горкинин һекајәләри, «Ана» рома-
ны, Е. Војничин «Овод»у, Чавонолинин «Спартак» ро-
маны, Степанијак-Кравчинсконунун «Андреј Котухов»
әсәри вә с. әсәрләр вар иди. Белә китаблар фәһләләри
ингилаби руһда тәрбијә едир, фәаллашдырыр, онлары
халгларын азадлығы, ишыглы кәләчәји уғрунда мүба-
ризәјә чағрырды[1].

[1] Бляхин П. На рассвете. М., 1958, стр. 282.

Бундан башга китабханада кизли олараг сахланылан К. Маркс вә Ф. Енкелсин «Коммунист партијасынын манифести», В. И. Ленинин «Кәнд јохсулларына» әсәри вә с. китаблар вар иди. Белә китаблар анчаг партијачы фәһләләрә верилирди. Лидија Николајевна бә'зи һалларда китабханадан габагчыл фәһләләрә китаб верәркән китабын арасына ингилаби вәрәгәләр гојурду. Иртича илләриндә белә китаблары сахламаг олдугча чәтин иди. Чар һөкумәтинин бир нечә дәфә ингилаби руһда олан китабларын китабханалардан чыхарылмасы һаггында сәрәнчам вермәсинә башлајараг Л. Никалајевна бөјүк чәтинликлә белә китаблары сахламаға мүвәффәг олмушду. Л. Никалајевна ингилаби руһлу китаблары сахламаг үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирди. Барахатова гадаған едилмиш китаблары чар сензурасынын «гијмәтли» һесаб етдији китабларын ичәрисиндә чилдләдирди. Мәс.: о дөврдә Максим Горкинин фәһләләр тәрәфиндән севилә-севилә охунан «Ана» романы бу үсулла сахланмышды.

Азәрбајчан болшевикләриндән Газы Мәммәд, Иван Фиолетов, Мүгтәдир Ајдынбајов, Бүнјад Сәрдәров, Михаил Баринов, Мәммәд Мәммәдјаров, Михаил Плешаков, Иван Анашкин вә башгалары бу китабхананын даими охучулары олмушлар. Мүгтәдир Ајдынбәјов вә Газы Мәммәд китабхананын ән фәал охучулары идиләр. Онлар ејни заманда Л. Николајевнадан рус дилини өјрәнирдиләр[1].

Ингилабчы фәһләләр Л. Никалајевнаја бөјүк һөрмәт бәсләјир, ондан ингилаби әдәбијјаты өјрәнмәк ишиндә јахындан истифадә едирдиләр. Көһнә ингилабчы бакылылар өз хатирәләриндә Л. Никалајевнанын о дөври китабханачылыг фәалијјәтинә бөјүк гијмәт верир вә ону «өзләринин биринчи мүәллимләри» «кизли болшевикләрин анасы»[2] адландырырдылар.

Л. Н. Барахатова Бакыдан кетдикдән сонра белә, ингилабчы фәһләләр онунла әлагә сахлајыр вахташыры мәктублашырдылар. Азәрбајчанын көркәмли ингилабчысы Бүнјат Сәрдәровун 1915-чи илдә Л. Н. Барахатоваја јаздыгы мәктуб һәлә дә сахланмагдадыр. Бу мәктубдан Б. Сәрдәровун Л. Н. Барахатоваја бөјүк мәһәббәти вә һөрмәти һисс едилир.

[1] Н. Макејев Библиотекарь большевик. жур. «Библиотекарь» № 6. 1958 г, стр. 45.

[2] Јенә орада, сәһ. 43.

Л. Н. Барахатованын шәхсиндә китабхана Балаханы рајон партија комитәсинин тәблиғат мәркәзинә чеврилмишди. Көркәмли болшевик Бобровскаја (Зеликсон) өз хатирәләриндә јазыр ки, «Балаханыда нефт сәнајечиләри советинин бизим јолдашымыз Л. Н. Барахатованын мүдирлик етдији китабханасында комитә үчүн јахшы кизли мәнзил-гәрәркаһ дүзәлдилмишди»[1].

Балаханы рајон комитәси ејни заманда китабханадан кизли фәһлә дәрнәкләри кечирмәк үчүн дә истифадә едирди. Көһнә болшевик Иван Анашкин өз хатирәләриндә јазыр ки, 1906-чы илдә о заман Бакыда ишләјән В. П. Ногинанын («Макар») рәһбәрлији алтында китабханада «Али» дәрнәјин бир нечә мәшғәләси тәшкил едилмишдир. Бу дәрнәјә болшевик фәһләләрдән Дмитри Кожемјако, Михаил Плешшаков, Иван Дорофејев вә б. дахил едилмишди[2]. 1905—1906-чы илләрдә китабханада кизли дәрнәјин мәшғәләләринин кечирилмәси һаггында көһнә болшевик Левон Арустомов да өз хатирәләриндә гејд етмишдир[3].

Китабханада һәм дә 1904—1907-чи илләрдә болшевик фәалларынын мүшавирәси вә Аљоша Чапаридзе башда олмагла Балаханы рајон партија комитәсинин ичласлары кечирилирди.

Китабханада кечирилән белә јығынчагларда көркәмли пешәкәр ингилабчылардан И. В. Сталин, С. К. Шаумјан, М. А. Әзизбәјов, К. К. Орчоникидзе, С. М. Әфәндијев, В. Ф. Јефимов (Саратоветс), С. С. Спандарјан, И. Т. Фиолетов вә башгалары иштирак етмишләр.

Китабхана кизли ингилаби әдәбијјаты јајмагда хүсуси рол ојнајырды. 1906-чы илдә көркәмли ингилабчы В. П. Ногинин көмәји илә Балаханы рајон комитәсинин чох да бөјүк олмајан кизли мәтбәәси тәшкил едилмишди. Бу мәтбәәдә нәшр олунан ингилаби интибаһна-

[1] Бабровская. (Зеликсон) Записки подпольщика М. 1957, стр. 56.

[2] Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын партија архиви. Ф. 153, сијаһы, 1. д. 82, л. 3, д. 126, л. 21.

[3] Јенә орада, ф. 153, сијаһы. 1. д. 129, л. 2.

мәләр китабханаја кәтирилир вә бурадан ингилаб иши-
нә сәдагәтли болшевикләрин көмәји илә јајылырды.
Ингилаби интибаһнамәләрин јајылмасында Фјодор Со-
рокин, Сејид Јагубов, Ефим Размачајев, Һәмид Султа-
нов, Васили Фролов, Саак Тер-Габрилјан, Мәммәд
Мәммәдјаров, Аветис Кеворкјанс, Ағаһүсејн Рәсулза-
дә, Михаил Баринов вә башгалары иштирак едирди-
ләр. Рајон комитәсинин көстәриши илә Л. Н. Барахато-
ва һәмин мәтбәәјә кедир, ингилаби нәшрләри коррект
едирди[1].

Балаханы партија комитәсинин мөһүрү, үзвүлүк
һаггы паспорт бланклары вә башга кизли сәнәдләр
Л. Н. Барахатовада сахланылырды. Китабханада апа-
рылан ингилаби ишләри кизли сахламагда китабхана-
нын көзәтчиләринин дә хүсуси роллары олмушдур. Ки-
табхананын көзәтчиләри китабханаја нәзарәт етмәклә
бәрабәр ингилаби әдәбијјаты јајмаг ишиндә Л. Н. Ба-
рахатоваја јахындан көмәк едирдиләр.

Китабханаја көзәтчиләр Балаханы партија комитә-
синин төвсијәси илә тә'јин едилирди. Бурада көркәмли
болшевикләрдән Михаил Давиташвили, Васили Ефи-
мов (Саратоветс), Даков Лавректијев вә Варја Каспа-
рова көзәтчи кими ишләмишләр. Л. Н. Барахатова ки-
табханадаки фәалијјәтиндән башга РСДФП Бакы ко-
митәси тәшвигатчысы кими дә кениш ингилаби иш апа-
рыр Бакы партија комитәсинин јығынчаг вә мүшавирә-
ләриндә јахындан иштирак едирди.

1904-чү илин 16 декабрында Л. Н. Барахатова бол-
шевикләр тәрәфиндән Левинсонун Каспи машынгајыр-
ма заводунда чағырылмыш рајонлар арасы мүшавирәдә
иштирак етмишдир. Мүшавирә тә'тил һәрәкатынын ке-
диши һаггында мәсәлә мүзакирә едирди, јығынчагда еј-
ни заманда Бакы Болшевик фәалларындан Мәммәд
Мәммәдјаров (Балаханы), Ханлар Сәфәрәлијев вә Ан-
дреј Кожевников (Биби-Һејбәт), Раисә Коновалова,
Павел Блјахин (Шәһәр рајону) вә с. иштирак едирди[2].

[1] Сов.ИКП МК јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын парти-
ја архиви. ф. 456, сијаһы, 16, д. 12 а, л. 3.
[2] Сов.ИКП МК-јанында МЛИ Азәрбајчан филиалынын пар-
тија архиви.—ф. 456 сијаһы 16.д. 16-а, л. 4—5.

Јығынчаг казаклар тәрәфиндән мүһасирә едилмиш вә дағыдылмышдыр.

1905-чи илин сентјабрында Бајылда електрик стансијасынын бинасында рајонлар арасы конфранс чағрылмышды. Конфранс Бакыја кәлмиш РСДФП МК акенти М. Н. Лјадовун III партија гурултајы һаггында мә'рузәсини мүзакирә емәк үчүн топланмышды. Јығынчаг чар полиси тәрәфиндән дағыдылмыш вә јығынчағын иштиракчыларындан 67 нәфәр һәбс едилмишдир. Һәбс едиләнләр ичәрисиндә Л. Н. Барахатова да вар иди. Л. Н. Барахатова Карс һәбсханасына көндәрилмиш 1905-чи илин октјабр һадисәләринә гәдәр орада галмыш, сонра азад едилмишдир. Азад едилдикдән сонра Бакыја кәлмиш вә јенидән китабханада ишләмәјә башламышды.

Балаханы рајон китабханасынын ингилаби фәалијјәти чар полисинин көзүндән гачмамышды. Китабхананын ишиндән шүбһәләнән чар полиси тез-тез китабханаја кәлир ахтарыш апарырды. Полис Л. Никалајевнадан сорушурду ки, нә үчүн китабханада иконалар вә чарын портретләри јохдур. Бир күн китабханаја кәлән полис нәфәри китабханада К. Марксын портретини көрүб сорушмушдур: Бу гоча кимдир ки, бураја ғојмушсунуз.

Китабханада полис тәрәфиндән бир нечә дәфә чидди ахтарыш апарылмасына бахмајараг Л. Н. Барахатованын сә'ји нәтичәсиндә һеч бир «шүбһәли» китаб тапылмамышдыр. 24 јанвар 1907-чи илдә сәһәр саат 8-дә полис нефт сәнајечиләри гурултајынын Балаханы китабханасына кәлмишди. Китабханачынын мәнзилиндә вә гираәтханада чох диггәтлә ахтарыш апарылмышдыр. Анчаг шүбһәли бир шеј тапылмамышдыр. Ахтарыш сәһәр саат 8-дән күндүз саат 2-јә гәдәр дәвам етмишдир.[1]

1907-чи илин декабрында полис идарәси Л. Н. Барахатованы Азәрбајчанын рајонларына кизли вәрәгәләр көндәрмәк үстүндә тәгсирләндирир. Бу мәгсәдлә китабханада ахтарыш апармаг үчүн Бакы губернијасы жандарм идарәсинин рәис көмәкчиси Зајтсев өзү кәлмишди. Зајтсев китабханада ахтарыш апараркән, Л. Н. Бараха-

[1] «Бакы» гәзети, 1907, 30 јанвар, № 24, сәһ. 3.

това өз мәнзилиндә көркәмли ингилабчы Мүгтәдир Ај-
дынбәјова рус дили өјрәдирди. Бу заман кимсә Л. Н. Ба-
рахатоваја Зајтсевин кәлмәсини билдирмишдир. Мүгтә-
дир Ајдынбәјов Л. Н. Барахатовада сахланылан Бала-
ханы рајон комитәсинин мөһрүнү көтүрүб о бирси гапы-
дан бир тәһәр гачмаға мүвәффәг олмушду. Бу дәфә дә
Л. Н. Барахатованын мәнзилиндән «марагль» һеч бир
шеј тапылмамышды. Бундан сонра да чар полиси бир
нечә дәфә китабханада ахтарыш апармыш, Л. Н. Бара-
хатованы полис идарәсинә чағырмыш, мүәјјән бир «чи-
најәт» тапа билмәдијиндән иши дајандырмаға мәчбур
олмушдур.

Л. Н. Барахатова 1904-чү илдән 1914-чү илә гәдәр,
тәгрибән 10 илә јахын бир мүддәтдә Балаханы китабха-
насына рәһбәрлик етмиш, бу мүддәт әрзиндә јүзләрлә
фәһләләри ингилаби руһда тәрбијә едилмәсинә көмәк ет-
мишдир.

Л. Н. Барахатова 1905—1907-чи илләр ингилаби дөв-
рүндә вә ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра иртича ил-
ләриндә Бакы болшевикләринин ән јахын көмәкчиләрин-
дән бири олмуш, китабхана ишини, китаб тәблиғаты иши-
ни ингилаби ишлә әлагәләндирмишдир.

1914-чү илин јанварында Москваја кедән Л. Н. Бара-
хатова Орада көркәмли ингилабчы болшевик китабхана-
чы Олга Ивановна Чачина вә Лидија Николаевна Сос-
нихина илә Н. В. Гогол адына Москва китабханасында
ишләмиш вә бөјүк ингилаби иш апармышдыр[1].

О дөврдә Сабунчу рајонунда фәалијјәт көстәрән китаб
ханалардан бири дә нефт сәнајечиләри гурултајынын
Сабунчу хәстәханасы јанындакы гираәтхана - китаб-
ханасы олмушдур. Бу гираәтхана 1904-чү илдә Бакы
фәһләләринин мәшһур октјабр тә'тилиндән сонра, фәһлә-
ләрин тәләби илә тәшкил едилмишди. Тә'тилин кениш-
ләнмәсиндән горхуја дүшән нефт сәнајечиләри Сабунчу
хәстәханасынын биринчи мәртәбәсиндә мүәјјән мигдар
китабы олан вә күндәлик гәзетләри алан бир гираәтхана
ачмаға мәчбур олурлар. Гираәтхананын тәшкили Сабун-
чу фәһләләринин бөјүк гәбәләси иди. Гираәтхананын

[1] Из истории нелегальных библиотек революционных организа-
циј в царской России. сборник материалов. М., 1955, сәһ. 155.

ачылмасына бахмајараг, нефт сәнајечиләри гираәтханаја өз ишини кенишләндирмәк үчүн штат вә китаб алмаг үчүн вәсаит вермирди. Гираәтхана анчаг хәстәләрә хидмәт етмәк үчүн тәшкил едилмәсинә бахмајараг, аз бир мүддәт ичиндә Сабунчу фәһләләринин ән чох севдији мәдәни мүәссисәләрдән бири олмушду.

Китабхана әтрафында топланан ингилабчы фәһләләр тәдричән китабхананын ишини өз әлләринә алыр, ондан өз ингилаби мәгсәдләри үчүн истифадә етмәјә чалышырдылар.

Јаваш-јаваш ингилаби тәблиғат очагына чеврилән бу китабханаја Бакы партија комитәсинин үзвү болшевик Раиса Окиншевич-Шапиро рәһбәрлик едирди[1]. Гираәтхана тәдричән фәалијјәтини кенишләндирир вә өз әтрафында кениш охучу күтләси топлајырды.

Чар хәфијјәләри кенишләнмәкдә олан ингилабын горхусундан гираәтханаја кәләнләрин гаршысыны ачыгдан-ачыға ала билмәмәләринә бахмајараг, гираәтханаја өз фондуну кенишләндирмәјә вә китабханаја чеврилмәјә ичазә вермирдиләр.

1905-чи ил ингилабы гираәтханаја өз ишини кенишләндирмәк үчүн имкан јаратды. Гираәтхана кенишләнәрәк китабханаја чеврилди. Китабхананын фондунда кизли ингилаби әдәбијјат сахланылырды. Ингилаби китаблары чар полисиндән кизли сахламаг мәгсәдилә китабхананын фонду ики һиссәјә бөлүнмүшдү: легал фонд вә кизли фонд. Легал фонддан һамы истифадә едә биләрди. Кизли фондда олан китаблар исә мүәјјән ишарәләрлә хәлвәти олараг хүсуси адамлара стол алтындан верилирди.

Китабхана партија тәшкилаты илә онун үзвләри арасында да әлагә јарадырды. Партија тәшкилатына мүәјјән бир партија үзвү лазым олдугда китабханачылардан бири хәстәхананын телефону илә зәнк едиб «сиздә олан китабы тә'чили гајтармалысыныз» дејирди. Һәмин адам исә бу кизли паролун нә демәк олдуғуну билир вә тапшырылан јерә кедирди. 1905—1907-чи илләр ингилабынын мәғлубијјәтиндән сонра нефт сәнајечиләринин китабханаја ајрылан вәсаити олдугча азалтмышдылар. Анчаг фәһләләр китабхананын ишини дајанмаға гојмур,

[1] Н. Макејев Библиотекарь-большевик. «Библиотекарь» жур 1958, № 6, сәһ. 42.

она мадди чәһәтдән јардым едир, јени китаблар алырдылар.

1907-чи илдә китабхана фәһләләрин тәләби нәтичәсиндә әввәлки јеринә нисбәтән хәстәхананын биринчи мәртәбәсиндә кениш вә ишыглы бир отаға көчүрүлүр. Јени отаға көчүрүлдүкдән сонра китабхана мөвчуд имканлардан истифадә едәрәк өз фәалијјәтини кенишләндирмәјә башлады.

Көркәмли болшевикләрдән Степан Шаумјан, Мәшәди Әзизбәјов, Алјоша Чапаридзе, Ванја, Фиолетов вә б. бу китабхананын фәал охучулары олмушлар.

Онлар адичә охучу олараг галмыр, Сабунчуда олан кизли ингилаби тәшкилата рәһбәрлик едир, онун ишинә истигамәт верирдиләр. М. Әзизбәјов, Степан Шаумјан вә б. ингилабчылар китабханада охучу јығынчагларында вахташыры чыхыш едирдиләр. О заман Гафгазда ингилаби иш апаран И. В. Сталин 1907-чи илдә хәстәхананын палтар јујулан отағында Сабунчу болшевик тәшкилатынын үзвләри үчүн мүһазирә охумушдур.

Китабхананын бу фәалијјәти чар хәфијјәләринин көзүндән гачмырды. Онлар китабханаја кәлиб-кедәнләри һәмишә нәзарәт алтында сахлајыр, китабханада кечирилән јығынчаглара көз гојур, китабхананын охучу карточкаларыны вә фондуну вахташыры тәфтиш едирдиләр.

1908-чи ил пајызын ахырларында китабханада фәал охучуларын јығынчағы кечириләркән полис китабханаја басгын едир. Бу басгындан хилас олмаг үчүн јеканә јол, китабхананын пенчәрәләриндән дүшүб гачмаг иди. Охучулар бу јолла бир тәһәр хилас ола билирләр. 1905-чи ил ингилабынын мәғлубијјәти, иртичанын ингилаб үзәриндәки мүвәггәти гәләбәси Столипин иртичасынын башланмасы китабхананын ишини кет-кедә чәтинләшдирмишди. Лакин иртича дөврү чох сүрмәди 1910-чу илдән сонра хүсусилә 1912-чи ил Лена һадисәсиндән сонра ингилаби һәрәкат јенидән јүксәлмәјә башлады. Бу да китабхананын ишинин чанланмасына көмәк етди. (Бах. 47-чи сәһифәдәки чәдвәлләрә).

Чәдвәлләрдән мә'лум олур ки, китабханадакы китабларын сајы илбаил артдығы һалда Азәрбајчан дилиндә олан китабларын сајы азалмышдыр. Китабханада Азәрбајчан дилиндә китаблар аз олмасына бахмајараг азәр-

1912—1915-чи илләрдә китабханада олан китаблар[1]

№№	Илләр	Чәми	О чүмләдән			
			русча	азәрб.	ерменичә	күрчүчә.
1	1912	4593	3826	70	600	97
2	1913	5365	4500	70	698	97
3	1914	5927	5050	50	730	97
4	1915	6151	5294	27	733	97

Китабханада олан охучулар вә верилән китаблар

№№	Илләр	Охучулар	Верилән китабларын чәми	О чүмләдән			
				русча	азербајчанча	ерменичә	күрчүчә
1	1912	—	12792	11263	158	1071	54
4	1913	359	16741	15590	6	994	31
3	1914	475	23306	22361	63	850	33

китаблар
бајчанлы охучуларын бир чоху рус дилиндә китаблар арасында киалыб охујурдулар. Азәрбајчанлы охучлар арасында китаб охумаг ишинә бөјүк тәләбат әмәлә кәлмишди. Лакин китабхана онларын тәләбатыны өдәјә билмирди. Китабхананын малијјә вәзијјәти чох ағыр иди. Китабхананы сахламаг үчүн илдә чәмиси 600 манат пул бурахылырды. Буна көрә дә китабхана өз фондуну кенишләндирә билмир, кетдикчә вәзијјәти писләширди.

1918-чи ил китабхананын тарихиндә ән ағыр бир имтаһан или олур. 1918-чи илдә һакимијјәт башына кәлмиш «мүсават» һөкумәти өлкә дахилиндә милли гырғыны кенишләндирир, һәр чүр ингилаби тәшкилатлары, мәдәни мүәссисәләри ләғв етмәјә чалышырды. 1918-чи илдә китабхана ағыр шәраит үзүндән мүвәггәти олараг өз ишини дајандырмалы олур. Онун гапысынын үстүнә хач шәклиндә ики ағач вурулуб: «китабхана ишләмир» сөзләри јазылыр. Китабхананын бағлы галмасы узун чәкмир.

[1] Бах: Народное образование. Баку, 1915.

1918-чи илин орталарында Бакы фәһләләринин көмәји илә о јенидән фәалијјәтә башлајыр.

Китабхананын јенидән фәалијјәтә башламасына бахмајараг ағыр шәраит үзүндән о өз ишини кенишләндирә билмир. Мәһз буна көрәдир ки, 1918—1920-чи илләр арасында китабханадан чәми 24 китаб верилмишдир. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра китабхана дәрһал миллиләшдирилди вә кениш фәалијјәтә башлады.

Сабунчу хәстәханасынын китабханасындан башга о дөврдә хәстәхананын јанында һәкимләрә хидмәт етмәк үчүн хүсуси тибб китабханасы да тәшкил едилмишди. Тибби әдәбијјатла тәкмилләшән бу китабхана хәстәхананын баш һәкиминин ихтијарында иди. Китабхана хүсуси олдуғундан бурадан анчаг хәстәхананын һәкимләри истифадә едирди. Нефт сәнајечиләри китабхананын тәкмилләшмәсинә аз вәсаит ајырдығындан китабхана ајры-ајры һәкимләрин вә шәхсләрин һәдијјәләри һесабына зәнкинләширди. Китабханаја бир илдә чәми 1000 манат пул ајрылырды. Нефт сәнајечиләри гурултајынын 1907-чи илдән башлајараг китабханаларын фәалијјәти һаггында нәшр етдирдији һесабатларында китабхананын анчаг ады чәкилир[1] онун фәалијјәти һаггында мә'лумат верилмир.

Балаханы вә Сабунчу хәстәханасынын китабханасындан башга нефт сәнајечиләри гурултајынын Гарашәһәр, Ағшәһәр вә Бајылда да китабханалары вар иди. Әлдә олан мә'лумата көрә бу китабханалар 1903-чү илдән сонра тәшкил едилмишдир. 1903-чү илдә гурултај китабханалар үчүн 15.000 манат вәсаит ајырмышды. Өлкәдә аловланмагда олан ингилабдан горхуја дүшән нефт сәнајечиләри фәһләләрин тәләби илә бу вәсаити артырараг 1905-чи илдә 26.000 маната чатдырмышдылар.

Гарашәһәр, Бајыл вә Ағшәһәр китабханалары јанында ушаг отаглары да тәшкил едилмишди[2].

Бунлардан башга, гурултајын шәһәр идарәсинин јанында хүсуси груп охучулара хидмәт едән бир әсас китабханасы да вар иди. Бу китабхананын бинасы олма-

[1] Бах: Народное образование, Баку, 1915.
[2] Бах: Народное образование, Баку, 1912.

вар иди. Бурада 13.000 чилд мүхтәлиф елм саһәләринә аид олан китаб топланмышды. Анчаг чох тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, белә гијмәтли фонддан чәмиси 400 нәфәр охучу истифадә едирди. Китабхананын даими охучулары чох аз олдуғундан онларын тәркиби мүнтәзәм олараг тәзәләнирди. Һәм дә китабхана фондунда мүтәрәгги әдәбијјатын сахланмасына ичазә верилмәмәси јени охучулар кәлмәси ишинә мане олурду. Китабхананын мүсбәт чәһәтләриндән бири, фонду ардычыл олараг әкс етдирән каталогун олмасы иди.

Бу дөврдә фәалијјәт көстәрән хүсуси китабханалардан бири дә шәһәр идарәсинин китабханасы иди. Китабхана идарәнин гуллугчуларына хидмәт етмәк үчүн тәшкил едилмишди. Китабхананын фондунда 12.000 чилд китаб топланмышды. Бу китабхана һәм китаб фондунун тәркиби, һәм дә охучулара хидмәт етмәк чәһәтдән ичтимаи јығынчағын китабханасындан чох-чох керидә иди. Китабханадан истифадә етмәк фактик олараг нәзарәт алтына алынмышды.

Китабханадан анчаг идарәнин гуллугчуларындан хүсуси ичазәси олан адамлар истифадә едә биләрдиләр. Ичазә илә истифадә едән охучулар мүәјјән мәбләғ киров гојмалы идиләр. Бүтүн бу көстәрилән маниәләрә бахмајараг охучулар шәһәрдә башга бир китабхананын олмамасы үзүндән бурадан истифадә етмәк үчүн ичазә алмаға чалышырдылар. Башга идарә китабханалары кими бу китабханада да дөврүн ичтимаи сијаси характерини дүзкүн әкс етдирән мүтәрәгги идејалы китаблары сахламаға ичазә верилмирди. Мүтәрәгги идејалы китабларын вә ингилаби китабларын сахланмасы чинајәт һесаб едилирди. Бүтүн бу китабханалар вахташыры чар сензурасы тәрәфиндән тәфтиш едилир вә онларын билаваситә рәһбәрлији алтында фәалијјәт көстәрирдиләр.

Бу китабханаларда Азәрбајчан дилиндә китаб олмадығындан азәрбајчанлы охучулар чох аз иди. Китабханаларын мәхсус олдуғу идарәләрин һеч бири башга дилләрдә китабларын топланмасы гајғысына галмырды. Чар һөкумәтинин милли мүстәмләкә сијасәти бурада да кениш сурәтдә өз әксини тапмышды.

1906-чы илдә «Иршад» гәзетиндә үмуми китабхана-

лар башлығы илә бир мәгалә дәрч едилмишди[1]. Бу мәгаләнин мүәллифи үмуми китабханаларын әһәмијјәтиндән данышараг гејд едир ки, Авропанын вә Русијанын бүтүн мәдәни шәһәрләриндә зәһмәткешләрә хидмәт етмәк үчүн үмуми китабханалар тәшкил едилмишдир. Үмуми китабханалар халгын мәдәни инкишафына хидмәт етмәклә бүтүн әдәбијјаты өз фондунда топлајыр ки, бу да халгын мәдәнијјәт, елм вә әдәбијјат тарихинин өјрәнилмәси үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мүәллиф гејд едир ки, һеч узаглара кетмәк лазым дејил; гоншумуз олан күрчүләр 1885-чи илдә үмуми китабхана тәшкил етмишләр. Бу китабхана шәһәр әһалисинә хидмәт етмәклә бәрабәр, сәјјарлар васитәсилә кәндлиләрә дә хидмәт едир. Белә китабханаларын Азәрбајчанда да тәшкил едилмәсинин вахты кәлиб чатмамышдырмы? Маарифин вә мәдәнијјәтин јајылмасы ишиндә китабханаларын бөјүк әһәмијјәтини гејд едән мүәллиф јазыр: «Китабхана һәр вахт һәр кәсә лазымдыр. Мәктәбләрдә тәләбәләр тә'лим көрүрләр, китабханаларда исә мүәллимләр төвсијә, мә'лумат едирләр. Чочугларымыз мәктәбләрдән һесијјат, бөјүкләримиз китабханалардан мөстафид олурлар».

Даһа сонра мүәллиф мәктәбләрин јанында китабханалар тәшкил едилмәсини, китабханаларын фондунун мәзмунча көһнәлмиш китаблардан тәмизләнмәсини вә фондун дөврә аид, мүтәрәгги руһлу китабларла тәкмилләшдирилмәсини вә китабханалара ианәләр топланмасыны лазым билир. Мүәллиф тәрәфиндән ирәли сүрүлән бу фикир өз дөврүнә көрә чох мүтәрәгги вә габагчыл фикир иди.

Бакыда бүтүн зәһмәткешләрә хидмәт едә биләчәк шәһәр китабханасы јаратмаг фикри мәтбуатда демократик маарифчи зијалылар тәрәфиндән һәлә 1903-чү илдән ирәли сүрүлмүшдү[2].

1903-чү илдә шәһәр идарәсинин јанында шәһәр китабханасы тәшкил едилмишди. Дума бу китабханаја һәр ил үчүн 1500 манат пул ајырмышды. 1903-чү илин

[1] Ә. Сур. Үмуми китабханалар, «Иршад», гәзети, 1906, 18 мај. № 116, сәһ. 2—3.

[2] Бах: «Каспи» гәзети, 1903, 9 декабр, № 263, сәһ. 3.

Абузар Али оглы Халафов

ИЗ ИСТОРИИ БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1870—1920)

(на азербайджанском языке)

Издательство АГУ

Баку—1960

Редактор: **М. Гасымов**
Нәшријјат редактору: **Ә. Рәчәбов**
Техредактор: **С. Әһмәдов**
Корректор: **Т. Мустафајев**

Чапа имзаланмыш 27/VIII-1960-чы ил. Кағыз форматы 84×108 1/32.
Чап вәрәги 6. Һесаб-нәшријјат вәрәги 6. ФГ 12315.
Сифариш 209. Тираж 1000.

АДУ нәшријјаты мәтбәәси. Бакы, Коммунист күчәси, 6.

1 ман. 50 гәп.
I, I, 1961 ил гијмәт 15 гәп.